

Een klassiek juweel

De Oude Kerk in Zoetermeer

Een klassiek juweel

De Oude Kerk in Zoetermeer

Verantwoording

De samenstellers zijn dank verschuldigd aan de Hervormde Gemeente Zoetermeer en met name aan de heren G. Besemer, C.J. Besuijen, R. de Jong en O.J.J. van der Vorm, die ons van veel informatie voorzagen. De inbreng van de vrijwilligers van het Historisch Genootschap Oud Soetermeer bleek (weer) onontbeerlijk. Deze uitgave is deels gebaseerd op de publicatie door R. Grootveld en B. Koopmans, *De Oude Kerk te Zoetermeer* (1987).

Samenstelling en redactie

Frederic van Kleef, Simone Langeveld,
Ronald Grootveld, Botine Koopmans

Vormgeving

Bouke Tuinstra

Druk

Ridderpint BV, Ridderkerk

Uitgave

Gemeente Zoetermeer, afdeling MBW
Monumentenzorg / Historisch
Genootschap Oud Soetermeer

© 2002 Gemeente Zoetermeer / Historisch
Genootschap Oud Soetermeer
Alles uit deze uitgave mag worden
gekopieerd en/of openbaar gemaakt, mits
met voorafgaande toestemming van de
uitgevers en met bronvermelding.

Een klassiek juweel : De Oude Kerk in
Zoetermeer. - Ill. - Zoetermeer : Gemeente
Zoetermeer / Historisch Genootschap Oud
Soetermeer, 2002. - Met lit.opg.

Verantwoording van de illustraties

De foto's zijn gemaakt door Frederic van
Kleef en Simone Langeveld, behalve die op
hieronder genoemde pagina's:

- 8-11,13,14,
16-22,24,
38,43,56 Collectie Historisch Genootschap
Oud Soetermeer
12 B. Tuinstra
26,28,29 Collectie Gemeentearchief Rotterdam
30 Rijsbergen 1993
32,33 Gemeentearchief Leiden
34 Archief Hervormde gemeente
Zoetermeer
37,58 Rijksdienst voor de
Monumentenzorg
36 De Nederlandsche Monumenten 1944

Omslag

Oude kerk vanuit het Zuiden gezien
(foto B. Tuinstra)
Het orgel in de Oude Kerk
(foto F. van Kleef).

Inhoud

Woord vooraf	6
Twee dorpen, één kerk	9
Kerk en architectuur	25
Een nieuw kerkorgel	39
Niet onder stoelen of banken: het kerkinterieur	43
Restauraties aan kerk en orgel	57
Literatuur en bronnen	63

Woord vooraf

namens de Hervormde Gemeente

Eindelijk is het dan zover, de Oude Kerk is sinds jaren weer wind- en waterdicht.

Reeds geruime tijd was er tijdens regen lekkage in de kerk als gevolg van houtrot aan de gevelramen. Reparatie aan hout- en schilderwerk was niet meer zinvol zodat er aan vernieuwing gedacht moest worden. Een zeer kostbare ingreep die qua kosten niet door de Hervormde Gemeente konden worden gedragen.

Alvorens de subsidiemogelijkheden te onderzoeken moest er eerst een plan van aanpak gemaakt worden. Deskundigen van de Stichting Behoud Kerkelijke Gebouwen, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de gemeente Zoetermeer en een plaatselijke architect werkten gezamenlijk een plan uit. Men koos voor isolatieglas en duurzaam hout waarbij het slanke aanzicht van de oude glasroeden gehandhaafd bleef.

Na de telefonische afronding met de daarbij behorende kostenraming konden wij met medewerking van de gemeente Zoetermeer een subsidie-aanvraag bij het rijk indienen voor maximaal 70% van de voor subsidie in aanmerking komende bouwkosten, de overige kosten zouden door de Hervormde Gemeente moeten worden gedragen.

6

Via een inzamelingsactie bij gemeenteleden, gemeente Zoetermeer, bedrijven en instellingen hadden wij binnen één jaar het geld bijeen. Ondertussen hadden wij via het Provinciaal Restauratie Uitvoeringsprogramma de bevestiging ontvangen dat de aangevraagde subsidie voor de ramen gehonoreerd werd. Een uitvoeringsdatum kwam snel in zicht omdat er al eerder een datum was vastgesteld voor de restauratie van het Lohmanorgel. Uiteraard waren wij zeer verheugd dat onze 'stoffige' restauratieklus uitgevoerd kon worden voordat men het kostbare kerkorgel weer zou gaan opbouwen.

Vol trots kunnen wij u melden dat deze enorme restauratieklus in onze Oude Kerk binnen vier maanden geklaard is.

Namens de Hervormde Gemeente,
O.J.J. van der Vorm
J.C. Schrier, president-kerkvoogd

Woord vooraf

namens de Commissie Orgelzaken

Onlangs is het groot onderhoud van het 165 jaar oude Lohmanorgel dat zich in de Oude Kerk bevindt, afgerond.

In juli 1996 is door de Commissie Orgelzaken van de Hervormde Gemeente Zoetermeer een eerste verzoek bij de landelijke orgelcommissie van de Nederlands Hervormde Kerk ingediend. In augustus werd een voorlopig rapport door deze commissie opgesteld. Tevens werd er door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de firma Flentrop (orgelbouwer) een gezamenlijk advies uitgebracht over de werkzaamheden die uitgevoerd zouden moeten worden aan het orgel.

Na vele telefonische gesprekken, vergaderingen en onderhandelingen konden wij in juli 1997 starten met de eerste werkzaamheden.

Omdat het onderhoud van het pedaal niet werd gesubsidieerd werd dit als eerste onder handen genomen en het werk was na twee weken gereed. Daarna was het wachten op de toezegging van de benodigde subsidie van het rijk, waarna er in maart 2002 definitief begonnen kon worden met de overige werkzaamheden. De totale werkzaamheden zijn (zeer voorspoedig) in vier maanden gerealiseerd. Het resultaat is een prachtig ogend en klinkend orgel.

Het orgel is tijdens de erediensten en concerten te bewonderen en te beluisteren.

Ik wil iedereen bedanken voor de prettige samenwerking, en in het bijzonder de heer R.W. van Straten van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, mevrouw B. Koopmans van de gemeente Zoetermeer, de heer G.W.A. Ridderhof van het gelijknamige schildersbedrijf en de firma Flentrop orgelbouw b.v.

C.J. Besuijen,
Voorzitter Commissie Orgelzaken Hervormde Gemeente Zoetermeer

Eén van de oudste foto's van de kerk in een album uit het begin van de 20ste eeuw.

Twee dorpen, één kerk

De middeleeuwse kerk

De eerste bewoners van het huidige Zoetermeer vestigden zich waarschijnlijk in de 10e eeuw in het uitgebreide veenmoeras dat zich toen in deze streken bevond. De oudste nederzetting bevond zich waarschijnlijk in de buurt van het tegenwoordige Lange Land ziekenhuis. Aan de Broekweg, op de hoek van de Zwaardslotseweg, stond een eenvoudige kapel, de eerste kerk van Zoetermeer. In de 13e eeuw ontgonnen boeren het gebied rondom de Zegwaartseweg, waardoor het dorp Zegwaart ontstond. Omstreeks 1250 verplaatste de bewoningskern zich naar de huidige Dorpsstraat. Daar werd al spoedig een kerk gebouwd, die werd gewijd aan de Heilige Nicolaas¹.

Bij een onderzoek naar de rechten van de graaf van Holland in 1295 wordt voor het eerst melding gemaakt van een "kercke" in Zoetermeer², waarmee waarschijnlijk een kerk op de plaats van de Oude kerk wordt bedoeld. Een akte uit 1367 maakt melding van een huis aan het kerkhof. Dat dit het kerkhof aan de Dorpsstraat was, blijkt uit het feit dat Clais Janssoon

9

Gravure van de Dorpsstraat in Zegwaart in 1762; rechts de kerk vóór de herbouw in 1785-1787.

in 1367 een hypotheek op dat huis vestigde, die in 1569 nog steeds rustte op het huis "In de Swan" te Zegwaart. De rente werd verantwoord in de rekeningen van de Sint Pancraskerk in Leiden³. Het huis De Zwaan werd later een herberg en stond aan het begin van het dorp, vlakbij de huidige hervormde kerk.

Over de zielzorg is iets uit een oudere vermelding bekend: in 1333 moest "paep Allaert" voor zijn misdaad (niet bekend is welke) een boete aan de baljuw van Rijnland betalen⁴. Vanaf 1405 is een min of meer volledige lijst van pastoors op te stellen en in 1410 wordt een kapelaan ten behoeve van de Mariakapel genoemd⁵. Deze kapel stond in het dorp aan het einde van de Molenweg (thans Stationsstraat) en werd voor 1610 afgebroken. Nog in de 18de eeuw liep vanaf die plek de Kapellesloot de polder in⁶.

De kermis werd in Zegwaart op de geboortedag van Maria (8 september) gevierd. Tegenwoordig wordt in Zoetermeer in die maand nog steeds kermis gehouden.

Verdere vermeldingen uit de middeleeuwen zijn schaars: in 1463 wordt in een Rijnlandse keur het oude kerkhof (aan de Broekweg) genoemd⁷. Nog eeuwen lang zou de kerk profijt trekken van dat stuk grond door het te verhuren of de erop groeiende bomen periodiek te verkopen.

In 1407 werd Goeswijn van der Poel met de ambachtsheerlijkheid Zoetermeer beleend. Het bleek dat daarin ook de "gifte van de kerke" begrepen was⁸. Zoetermeer en Zegwaart, twee aparte dorpen, hadden samen één kerk die op Zegwaartse grond stond en waarvan de ambachtsheer van Zoetermeer het zogenaamde collatierecht bezat. Dit recht hield in dat de heer de priester, later de predikant kon benoemen en ook de koster, doodgraver, schoolmeester en anderen.

In 1514 bleek de gemeente te bestaan uit 500 communicanten. In die tijd was er ook sprake van Heilige Geestmeesters, kerkmeesters en godshuismeesters⁹. De Heilige Geestmeesters waren de armbestuurders, die na de Reformatie in dienst bleven voor de algemene armenzorg, naast de hervormde diakenen. De kerkmeesters hadden de taken van de huidige kerkvoogden. Zowel voor Zoetermeer als voor Zegwaart was er één kerkmeester, die ieder jaar benoemd werd door de ambachtsheren. De godshuismeesters hielden zich ook met de financiën bezig. Van hen zijn nog enkele bladen van een cartularium (register van akten) uit het begin van de 16de eeuw bewaard gebleven.

In de kerk die er tot de herbouw van 1785-1787 stond, bevond zich het gebruikelijke meubilair en er waren verschillende graven. Zo was er het graf van Dirk Sasbout en zijn

Grafsteen van juffrouw Alida van Eys (1768) in het koor van de kerk.

In 2000 werden de wijzerplaten van de toren gerepareerd en geschilderd. Om die reden lagen ze tijdelijk op de grond naast de toren.

echtgenote Sophia van Segwaart die aan het einde van de 15de eeuw "onder een groote sark met haarlyuder wapen daar op gehouwen" zouden zijn begraven¹⁰. Ook stond er een kleine tombe waarin zich een loden kist bevond met de stoffelijke resten van de in 1590 overleden Louisa van Croij, markiezin van Veere en Vlissingen, echtgenote van Johan van Bourgoigne, de ambachtsheer van Zegwaart. Deze tombe is bij de herbouw van de kerk in 1785-1787 met de grond gelijk gemaakt maar de kist was er in 1799 nog steeds¹¹.

Omstreeks 1730 liet de ambachtsheer Jacob du Mee, de secretaris van Zoetermeer samen met de koster uitzoeken wat er nog aan oude stenen en andere voorwerpen in de kerk aanwezig was. Behalve het raam met het jaartal 1534 en een "meenigte sarken" die door ouderdom onleesbaar waren, vonden ze de grafsteen van Adriaan Vrancken en zijn vrouw Marijgten Willems, overleden in respectievelijk 1566 en 1561 en de zerk van priester Pieter Claassen van Sweeten (of Swieten), overleden in 1559. Deze priester woonde in Zegwaart. Ook werd de steen gevonden van heer Floris Korse Grijp, pastoor van Zoetermeer-Zegwaart, die in 1557 werd begraven. Deze steen ligt in het torenportaal van de huidige kerk, helaas half onder een trap.

Kerk in opbouw

De reformatie zal in Zoetermeer op of omstreeks 3 oktober 1574, de dag van het ontzet van Leiden, hebben plaatsgevonden. Zoetermeer lag zeer strategisch en in en rond het dorp werd hevig gevochten tussen de geuzen en de Spanjaarden. Tot overmaat van ramp hadden de geuzen de dijken doorgestoken om tot Leiden te kunnen varen zodat alle landerijen onder water stonden. Het dorp lag gelukkig hoger en bleef droog.

In deze tijd moet echter ook de kerk zwaar beschadigd zijn; de pastorie brandde in ieder geval af en er werden zelfs doortrekkende soldaten in het gebouw gelegerd. Toen Gerard van Wijngaarden de titel ambachtsheer van Zoetermeer droeg (1582-1595), werd de kerk waarschijnlijk hersteld, hetgeen herdacht werd met een bord dat in 1660 vernieuwd werd en later uit de kerk verdwenen is. De tekst luidde als volgt:

*Met believen des eedlen heeren seer hooghe geleert
meester Gerraed van Wijngaarden, grootlijx moet hij sijn geëert,
heer van Benthuysen, oock ambachtsheer tot Soetermeer bekent
ende van "t graefschap Holland vermaart sijnde president*

*Door Wijnant van Beek Gerritsoon, dienaer des Woorts,
Comelis Michielsoon, ouderling op dat pas,
Franck Leenaertsoon, een goet broeder hoort aan voorts
hebben eerst begonnen dees liberie ras*

*Comelis Jansoon Robol dus best bekent,
Adriaen Adriaenssoon, dyakens hier,
Leenaert Dirrick Jan Kock helpt dit testament
oprichten end't ontsteken dit Godlijk vier*

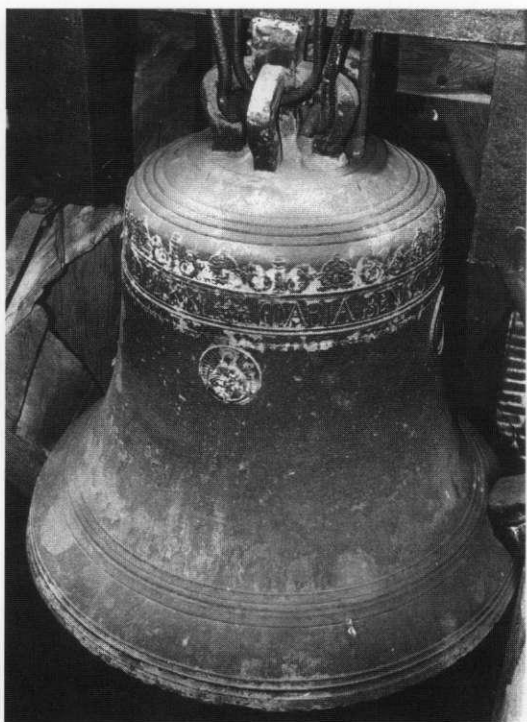
*Uutgenomen een, geboren al in Holland triumphant
aanbiedende malkanderen hulpe ter hant valjant
in Soetermeer end 'Segwart sijnde eendrachtich woonachtich,
God geeft hen allen 't quaet tegen te staen krachtich manachtich*

*Door raet van schouten Claes Jacobs Soetermeer
oock Wouter Comelis Bijl Segwaert begeer
ende Adriaen Dirricks Kuyper in sijn jaer,
Ingen Adriaens van der Chijs, kerckmeesters eenpaer*

*Is bestee te doen maecken alhier in dese kerck
tot een eeuwich Godlijk testament dit werck
Heyndrick Jacobs Dwaling, kerckmeester op dit pas
heeft dit werck doen oprichten 'tgeen bijna vervallen was 1660*

De eerste hervormde predikant was Wijnant Gerritsz van Beeck, die reeds in 1575 als zodanig wordt genoemd¹². Dat hij het in een nog maar net protestantse gemeente moeilijk had, blijkt uit een aantal brieven die van hem bewaard zijn gebleven. Hierin trekt hij van leer tegen ontuchtig gedrag, katholieke praktijken en het feit dat huwelijken voor schout en schepenen werden gesloten en niet in de kerk. Hij woonde in een huis in de Dorpsstraat in de buurt van de kerk, omdat de middeleeuwse pastorie was afgebrand gedurende de strijd tussen de geuzen en de Spanjaarden. Door de verkoop van landerijen lukte het de kerkmeesters om genoeg geld bijeen te krijgen voor de herbouw van de pastorie, op de plaats waar tegenwoordig museum 't Oude huis aan de Dorpsstraat staat. In 1594 lieten ze een schuldbekentenis opstellen voor de aannemer, Henrik Andriesz, die nog een bedrag van 766 gulden tegoed heeft als restant van de 'meerder somme terzake van 't metselen ende timmeren der pastoriehuys ende de materialen van steen, kalck, hout ende riet daertoe geleverd'¹³.

De pastorie lag op een ruim stuk grond en was door een bruggetje gescheiden van de straat. Naast het huis bevond zich een grote tuin. Er was natuurlijk voortdurend onderhoud nodig en uit de betalingen daarvoor krijgen we iets meer informatie over het gebouw, waarvan helaas geen afbeeldingen bewaard zijn gebleven. Voor het huis lag een geplaveid gedeelte (1610: twee schepen zand voor de nieuwe straat, 4500 klinkers), er was een asput (1617) en in 1620 was de oude vloer in de achterkamer (die in kalk was gelegd) aan vernieuwing toe. Hetzelfde jaar kwamen er vers riet en nieuwe vorstpannen op het dak. Twee jaar later waren er weer "plaveistenen" nodig en in 1631 groene en gele tegeltjes voor de achterkamer. In de tuin stonden blijkens een oude kwitantie, in de 17e eeuw al perziken-boompjes.

De Mariaklok uit 1571 in de toren van de Oude Kerk.

De nieuwe hervormde kerkmeesters kochten in 1577 van hun collega's in Oudewater een torenklok. Deze was in 1571 gegoten door de Mechelse klokkengieter Adriaen Steilaert en had de naam Maria gekregen, zoals blijkt uit het opschrift: "Maria ben ick ghegoten van Adrian Steilaert int jaer MDLXXI". Zij verving mogelijk een nog oudere klok. De klok hangt nog steeds in de toren en geeft dus al meer dan 400 jaar de (halve) uren aan in Zoetermeer. De kerkmeesters waren verplicht ieder jaar in het openbaar rekening en verantwoording van hun beheer af te leggen. Hieraan danken wij een serie rekeningen vanaf 1610, die tot in detail de inkomsten en uitgaven aangeven. In 1622 bijvoorbeeld werd zelfs de post van door de uurwerkmaker gedronken bier apart gespecificeerd!

Uit de rekeningen blijkt onder andere dat de hervormden de meeste inkomsten uit de katholieke tijd hadden overgenomen; ieder jaar werden van tientallen huizen en landerijen zogenaamde renten ontvangen die soms al in 1502 op die percelen gevestigd waren. De uitgaven bedroegen

voornamelijk reparaties aan de kerk, de pastorie of de school en de traktementen van bijvoorbeeld de koster en de hondenslager, die de taak had de honden uit de kerk te houden tijdens de preek.

In 1611 werden flinke bedragen besteed aan de bouw van een nieuw "schoolhuys" in de Dorpsstraat. De stichtingssteen van dit gebouw is nog steeds aanwezig in de gevel van Dorpsstraat 70. Deze steen was in 1916 al onleesbaar maar toen werd gezegd dat er "schole 1611" op had gestaan¹⁴. Ook werd ieder jaar een tonnetje Spaanse wijn ingeslagen voor gebruik bij het heilig Avondmaal.

13

De kerkelijke gemeente

Het oudste bewaard gebleven notulenregister van de kerkeraad vangt aan in 1644. Hierdoor kunnen we vanaf dat jaar de kerk ook vanuit een andere dan de financiële hoek bekijken. De kerkeraad bestond uit de dominee, twee ouderlingen en twee diakenen. Hiervan waren altijd één diaken en ouderling uit Zoetermeer afkomstig. De andere twee kwamen uit Zegwaart. Het college hield zich voornamelijk bezig met "stoute of wegblijvende lidmaten" en had het druk met huisbezoek om de lidmaten op hun plichten te wijzen. Zo af en toe kwamen er andere zaken aan de orde zoals bedeling, beroeping van predikanten en kwesties met de ambachtsheer en met andere kerken. In 1646 werd bijvoorbeeld heel edelmoedig een vrouw in de Vlamingstraat bedeed hoewel zij niet eens lidmate was. Vijf jaar later werd haar huis zelfs aangekocht en opgeknapt op kosten van de kerk. Met kerstmis 1650 liet Nelletje Dirksdochter weten dat zij vanwege de grote koude "een onderrokje begeerde". Besloten werd haar dit te geven en twee weken later werd in de notulen keurig vastgelegd dat zij het inderdaad ontvangen had.

In 1651 waren er problemen met de remonstranten, die in Zoetermeer-Zegwaart een grote gemeente hadden. Men klaagde dat zij, vooral op zondag, graven open lieten staan. De stank was tijdens de preek niet te harden! Bovendien werden er klokken geluid, wat erg

De Oude Kerk aan de zijde van de Delftsewallen, toen nog niet gedempt, voor 1907.

rumoerig was. Hier blijkt dus uit dat de remonstranten evenals bijvoorbeeld de katholieken, in de inmiddels hervormde kerk bleven begraven. De dominee zou eens met de ambachtsheer over de problemen gaan praten; of dit succes had is niet bekend, er wordt verder niet meer over gesproken.

Hetzelfde jaar stond de ambachtsheer tot spijt van de kerkeraad toe dat enkele "retoryspelers" (rederijkers) op de kermis optraden en in 1652 bleek – nu tot afschuw van de kerkeraad – dat het op het Bacchusfeest van vastenavond nog steeds de gewoonte was om gans te trekken.

Het viel niet mee om al deze oude gebruiken te laten verdwijnen, vooral niet als we in aanmerking nemen dat er in 1644 maar 188 lidmaten waren en dat dus het grootste gedeelte van de bevolking nog katholiek was. Zevenhuizen¹⁵ stelt dat er indertijd rond de 3800 personen in Zoetermeer-Zegwaart woonden, waarvan slechts een 3de deel de hervormde godsdienst was toegedaan.

In 1642 gaven de kerkmeesters grote bedragen uit aan de nieuwbouw van de toren, die voor een deel was ingestort. Met subsidie van de provinciale overheid lukte het om de middeleeuwse toren weer op te bouwen.

14

Van een jaar na de wederopbouw van de toren dateert een keur van de Zoetermeerse ambachtsheer waarbij hij onder andere bepaalde dat de verhuur van het kerkplein en de aldaar staande visbanken ten gunste van de kerk zouden komen en dat de kerk bovendien belasting mocht heffen op de op het kerkplein aangeboden waren. Dit kwam nogal eens voor daar de kerk tot en met 1867 direct aan de Delftsewallenwetering lag en er veel schippers in de buurt aanmeerden.

Klokken en kronen

In 1652 wordt voor het eerst melding gemaakt van het schoonmaken van de "kerckekroone". Het lijkt derhalve zeer waarschijnlijk dat de huidige vijf kleine kronen, waarvan er thans vier in de zijruimtes van de kerk hangen en de vijfde in de consistoriekamer boven, uit ca. 1625-1650 stammen. De twee grote kronen dateren uit de 18de eeuw. Enige jaren later, in 1659, kocht men een nieuwe preekstoel; de timmerman werd althans betaald om de oude te verwijderen.

Behalve de Mariaklok uit 1571 hing in de toren nog een kleinere klok. Deze barstte echter in 1659 en de kerkmeesters wendden zich tot de beroemde klokkengieter Francois Hemony in Amsterdam. Deze leverden hetzelfde jaar een iets grotere klok van 105 pond brons. Mogelijk is dit het klokje dat twee jaar daarvoor door Antoni Wilkes in Enkhuizen werd gegoten en dat sinds 1980 boven de Ichtuskerk in de wijk Seghwaert hangt. Mogelijk, want van de (nieuwe) klok uit 1659 is verder niets bekend. Het Wilkesklokje hing echter eeuwenlang in de toren.

Een paar jaar later besloot ambachtsheer Karel van Wijngaarden de kerk een nieuwe grote klok te schenken. De heren togen wederom naar Amsterdam om een en ander te bespreken

Het onderste gedeelte van de toren van de kerk, dat nog uit de 15de eeuw dateert.

met Hemony. Meester Willem, een wapensnijder uit Leiden, leverde een loden plaat met het familiewapen van "sijn edelheyt" om op de nieuwe klok aan te brengen. De enorme klok (meer dan een meter middellijn) werd uit Amsterdam opgehaald en de klokkengieter leverde ook een klepel. In Delft kochten de kerkmeesters een klokrum voor de ophanging van de klepel. Het zat helaas niet mee: zowel de riem als de klepel scheurden, waarna de klokkengieter en de kerkmeesters elkaar in Leiden ontmoetten om over de reparatie te praten. Nog geen jaar later scheurde ook de nieuwe klok! Hemony had echter garantie voor een jaar gegeven en leverde een nieuwe luidklok. Uiteindelijk kon de grote klok in 1667 in de toren worden gehangen.

15

Een nieuw uurwerk

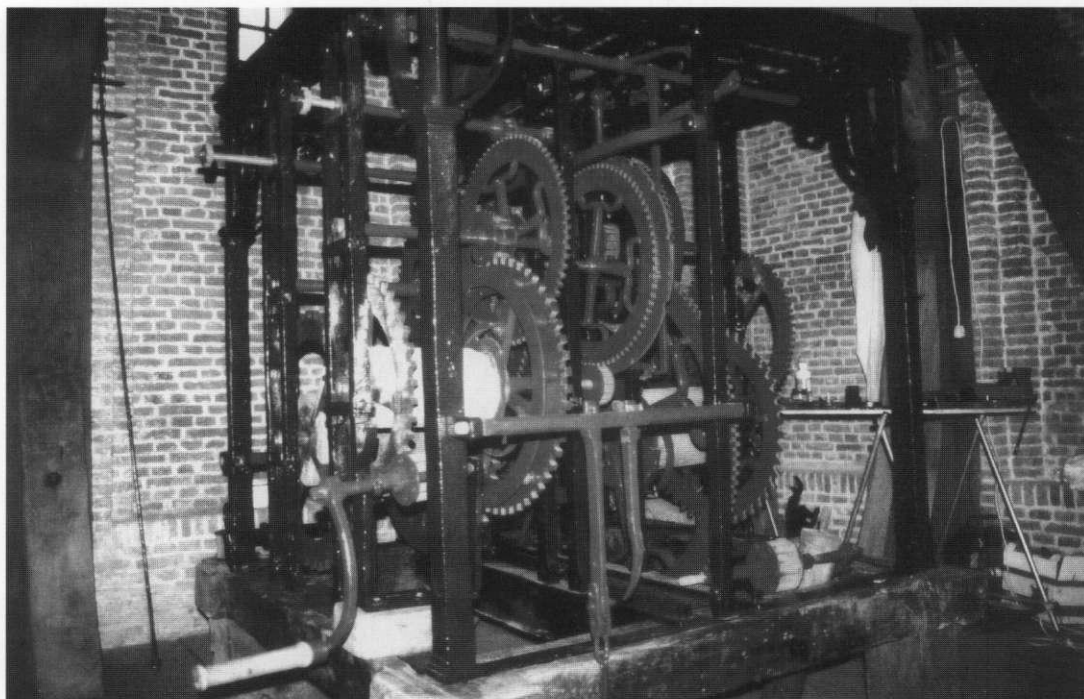
Hetzelfde jaar waarin de nieuwe luidklok oorspronkelijk werd geleverd, bestelden de kerkmeesters ook een nieuw uurwerk voor de toren. Zij deden daarvoor zaken met de Leidse uurwerkmaker Hermanus Brouckman, die in 1664 een "oirlogie van heel- en half uyrslach gaende met een slinger" leverde. Hij ontving hiervoor 1050 gulden plus 85 gulden voor zijn verteringen in de plaatselijke herberg. Het is wel merkwaardig dat de Zoetermeeders een uurwerk in Leiden bestelden. Hun bestaande uurwerk werd al jaren door Delftenaren onderhouden en ook na het overlijden van Hermanus Brouckman vielen de heren weer terug op zijn vader in Delft.

Wie was die Hermanus Brouckman, die het uurwerk in 1664 maakte?

In de literatuur is Coenraat Harmensz Brouckman bekend, die sinds 1638 als stadsuurwerkmaker in dienst was van Delft en daar in 1679 overleed. Van zijn hand bestaat nog een uurwerk (nu in het TU-museum) te Delft uit 1662 en hij was ook actief in Gouda, Schiedam en Den Haag. Zijn zoon Hermanus was echter bij deskundigen tot op heden

onbekend. Uit de Leidse archieven bleek echter dat Hermanus Brouckman, "uywerck-maecker van Delff", op 22-2-1655 als poorter van de stad Leiden werd ingeschreven. Een dik jaar later trouwde hij met Catharina van der Dusse uit Delft. In de volgende jaren lieten ze vier kinderen dopen. Het samenzijn van het gezin Brouckman duurde maar kort: op 13-5-1658 werd al een kind begraven, in 1665 overleed mevrouw Brouckman en in april 1666 Hermanus zelf. Hij is waarschijnlijk nog geen 40 jaar oud geworden. Zijn vader — de beroemde — en zijn zwagers ontfermden zich over de weeskinderen. Bij zijn overlijden was Hermanus nog ruim 1200 gulden aan zijn vader schuldig, een fors bedrag in die tijd: in ieder geval meer dan het Zoetermeerse uurwerk had opgeleverd! Het huis van Brouckman aan de Langebrug in Leiden, waar ons uurwerk waarschijnlijk is gesmeed, werd door de erfgenamen in 1685 verkocht.

Het bijzondere van dit uurwerk, is dat het één van de oudste nog bestaande slingeruurwerken is. Het slingermechanisme werd pas in 1657 door Christiaan Huygens ontwikkeld en het Zoetermeerse uurwerk is al zeven jaar daarna gebouwd. Om die reden geniet het Zoetermeerse uurwerk Rijksbescherming als monument. Na bijna 300 jaar trouwe dienst — en tot vreugde van de koster, die het elke dag moest opwinden — werd het historische uurwerk afgedankt en vervangen door een elektrisch exemplaar. In de loop der jaren was de oorspronkelijke verf afgebladderd en het smeedijzer was flink geroest maar dankzij de inzet van enkele vrijwilligers wordt het instrument sinds 1996 langzaam aan gerestaureerd. Allereerst is het gehele uurwerk (2 meter hoog, 2 meter breed en diep) gefotografeerd en getekend en vervolgens uit elkaar gehaald, ontroest, gemenied en opnieuw geschilderd. Zo'n 200 onderdelen werden stuk voor stuk onder handen genomen, of dat nu lagers, rondsels, standers, raderen of de enorme walsen waarover de touwen met gewichten liepen, betrof. Inmiddels is de fase aangebroken dat ontbrekende en kapotte onderdelen moeten worden bijgemaakt en dat er weer touwen en gewichten komen. Ook moet de bijna drie meter lange slinger weer worden bevestigd. Het wellicht enige nog bestaande werk van Brouckman junior is in Zoetermeer te bewonderen. "De treffelijcken cunst van 't hoorlogiemaecken", zoals men in de 17de eeuw zei, is de moeite van het bezichtigen waard.

Het uurwerk uit 1664, vervaardigd door Hermanus Brouckman.

Rondom de pastorie

In 1683 bleek het nodig de predikantswoning aan de Dorpsstraat voor een deel te vernieuwen. De schout en kerkmeester van Zoetermeer waren voortvarend begonnen, maar hadden vergeten hun Zegwaartse ambtgenoten in te lichten. De ambachtsheren van beide dorpen, Frederik van Liere en Johan Motzfeld, geraakten zelfs in een proces, totdat ze een jaar later overeen kwamen te doen alsof er niets was gebeurd en voortaan alles weer "als vanouds met onderling consent, communicatie ende deliberatien sal moeten geschieden". De overeenkomst werd gesloten ten overstaan van Elias Melt, raadsheer en rekenmeester van de prins van Oranje, niet de minste!¹⁶

Die onderlinge communicatie liet al snel weer te wensen over. In 1736 kwam het zelfs tot een ruzie op straat! Wederom had de Zoetermeerse kerkmeester eigenmachtig gehandeld en de brug van de pastorie laten repareren. De partijen kwamen bijeen in de consistorie van de kerk om het een en ander te bespreken. Dat bleek vruchteloos en de kerkmeester van Zegwaart zei tegen zijn schout: "kom laeten wij gaen, dan sullen wij sulcx alleen nasien". De ambachtsheer van Zoetermeer, Jacob du Mee, stond echter buiten en begon direct een woordenwisseling met de schout van Zegwaart. Eenmaal aangekomen bij de pastorie waren de gemoederen zo verhit, dat de heer van Zoetermeer de schout van Zegwaart uitdaagde om te gaan vechten. De schout van Zoetermeer, de zoon van de ambachttheer, probeerde dit te voorkomen: "neen vaeder, doet dat niet" maar Du Mee riep: "dat kan ik wel doen, ik zal hem wel krijgen" De schout en kerkmeester van Zegwaart zijn toen maar zonder resultaat vertrokken, onder het gescheld van de heer van Zoetermeer: "ik zal uw zoo naekt maeken als een rot" en nog meer "sottigheeden"¹⁷.

De oude pastorie werd uiteindelijk in 1767 voor afbraak verkocht. Het complex bestond toen uit een huis en zomerhuis, een tuinhuis, een schuur en een asput daarachter. Aan de slootkant stonden een secreet en een eendenhok en aan alle kanten was het erf omgeven door hekken. Vanaf de brug aan de Dorpsstraat, gesloten door een poort, liep een klinkerpad naar het huis, dat uitkwam op een vierkant geplaveid vlak voor het huis. Aan de andere kant van de straat had de dominee nog een paardenstal ter beschikking, die

De 18de-eeuwse pastorie van de hervormde gemeente aan de Dorpsstraat 10 omstreeks 1915.

voorlopig nog in handen van de kerk bleef. Ook de tuin werd gerooid en de vruchtboom-
pjes, notenbomen en linden sneuvelen. De mispels, morellen en kweeperen aan de west-
kant van de tuin bleven staan. De kerkmeesters verhuurden de grond vervolgens als
moestuin en lieten het omzomen met een iepenhaag. De huurder mocht alleen peul-
vruchten met staken planten aan die kant van het erf waar de dominee er geen last van
had. Zijn uitzicht vanaf de nieuwe pastorie aan de overkant mocht niet worden
gehinderd!¹⁸

De nieuwe pastorie betrof de in 1766 gekochte voormalige buitenplaats Hofrust tegenover
de oude pastorie. Bij dit herenhuis behoorden ook een koetshuis, schuur, paardenstal,
boomgaard en moestuin. Al met al een flink bezit dat voor fl. 2.500,— werd aangekocht.
Deze som werd geleend van Petrus de Meester, de plaatselijke dokter en apotheker, en pas
in 1775 afgelost¹⁹. Mogelijk dachten de kerkmeesters er goedkoop af te komen — ze zullen
wel niet geweten hebben dat de verkopers de buitenplaats juist een maand eerder voor fl.
500,— minder hadden gekocht. Het huis werd in gebruik genomen als pastorie en als
zodanig tot 1928 gebruikt.

Enkele jaren later, in 1783, besloten de kerkmeesters tot nieuwbouw van de kerk.

Ambachtsheerlijke rechten

Gerardus van Aalst Schouten en Elisabeth van Reverhorst waren de laatsten die hun
heerlijke rechten met betrekking tot de kerk volledig konden uitoefenen. Hoewel de
ambachtsbeer de "gifte van de kerke" bezat, was het meestal zo dat de kerkeraad uitkeek
naar een nieuwe predikant en deze dan met toestemming van de ambachtsheer beriep. In
de Franse tijd werden alle heerlijke rechten afgeschaft en in 1801 beriep de kerkeraad dan
ook een predikant op eigen gezag. Mr. Van Aalst Schouten protesteerde maar toonde
begrip "gezien de tijdsomstandigheden".

De in 1926 gebouwde pastorie aan de Dorpsstraat 10.

In 1805 werd weer keurig overleg gevoerd maar ondertussen benoemde de kerkeraad wel zelf kerkmeesters. Pas in 1818 koos de ambachtswrouwe weer kerkmeesters. Twee jaar later werden echter de eerste kerkvoogden bij Koninklijk Besluit benoemd, waarmee een einde kwam aan haar voorrecht.

Dat de middeleeuwse rechten nog een lang leven hadden, was hier waarschijnlijk te wijten aan het feit dat de dragers van de titel ambachtsheer in de 19de eeuw tevens burgemeester van Zoetermeer of familie daarvan waren. In 1829 keurde de ambachtswrouwe de benoeming van een koster nog goed en zelfs in 1886 had de toenmalige ambachtswrouwe een beslissende stem in de keuze van de predikant. Zij bepaalde dat nummer twee op de voordracht van de kerkeraad moest worden beroepen. Dit luidde toentertijd de komst van ds. Y.J. Bootsma in.

De 19de eeuw

In de Franse tijd was de kerk eigendom van de hervormde gemeente geworden maar de toren was daar niet bij inbegrepen. Aangezien in 1801 bepaald werd dat alle kerken in het bezit bleven van de goederen die ze in 1800 terecht of onterecht bezaten en na 1812 verschillende Franse wetten weer vervallen werden verklaard, is er in bijna iedere gemeente wel geharrewar over de kerktoren geweest. Zo ook in Zoetermeer-Zegwaart: in 1823 werd in verband met een hoognodige reparatie met de burgerlijke gemeenten een contract afgesloten waarbij onder andere afgesproken werd dat de gemeenten ieder jaar in het onderhoud zouden bijdragen en de toren mochten gebruiken voor openbare doeleinden. De kerkvoogdij zou hem beheren. Over het eigendomsrecht van de toren liet men zich nadrukkelijk niet uit. In 1932 werd het contract nog voor de zoveelste maal voor tien jaar verlengd.

De school was er in de jaren twintig slecht aan toe; in 1829 werd het gebouw samen met het huis van de meester verkocht aan de gemeenten Zoetermeer en Zegwaart omdat de kerk de

De bank van de ambachtsheren van Zegwaart met het wapen van de familie Osy.

reparatie en de noodzakelijke uitbreiding niet kon betalen. Als enige school in het dorp had deze een openbaar karakter. Pas na de invoering van de Schoolwet 1857 werd het stichten van particuliere scholen mogelijk. In 1861 werd hier dan ook een christelijke school gesticht.

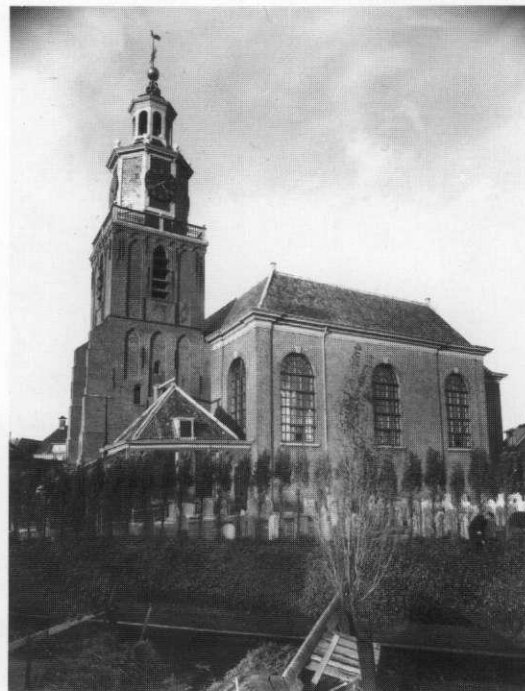
Ongeveer vanaf de tweede helft van de 17de eeuw werden de zitplaatsen in de kerk verhuurd aan de meestbiedende. Voor de armen waren er dan in de hoeken achter de pijlers nog wat plaatsen over. In de 19de en 20ste eeuw floreerde dit verhuursysteem als nooit tevoren. Pas na de restauratie van de kerk in 1967-1970 werd het afgeschaft! Lange tijd bestonden nog de uit de 18de eeuw stammende "gedistingeerde" banken.

In 1838 moest de schepenbank van Zegwaart in verband met de plaatsing van een nieuw orgel worden verhuisd en twee jaar later kregen de armmeesters twee gratis plaatsen aangewezen in deze bank.

In 1870 werd besloten een bank voor de gemeentebesturen ook door de kerkvoogden te laten gebruiken. Deze hadden in het jaar daarvoor hun positie ook op een andere manier verstevigd. In 1869 had men kunnen kiezen tussen beheer door een provinciaal college van toezicht of eigen beheer. In Zoetermeer-Zegwaart hadden de mannelijke lidmaten notabelen gekozen die toezicht op de kerkvoogdij zouden hebben. Hier had men dus eigen beheer.

Het kerkhof

Letterlijk rond de Oude Kerk ligt het oudste kerkhof van Zoetermeer. Eeuwenlang was dit de enige begraafplaats in Zoetermeer en Zegwaart en lieden van alle gezindten werden hier begraven. Rijkere werden in de kerk zelf ter aarde besteld. In een 18e-eeuws tarievenlijstje is te lezen hoe duur dat was: één gulden voor een graf op het kerkhof, tien gulden voor een graf in de kerk en twintig gulden voor een graf in het koor van de kerk, het slijkste gedeelte. Voor kinderen "onder den arm gedragen werdende" gold half geld. Bovendien moest worden betaald voor het luiden van de klokken, minimaal één uur a drie gulden, of men nu twee of drie klokken wilde horen. Bij kerkhofbegravingen kon het goedkoper: ruim twee gulden voor drie klokken en anderhalve gulden voor twee klokken. Daar bovenop kwamen dan nog de kosten voor het doodkleed, voor het gebruik waarvan afhankelijk van de kwaliteit (slechte, middelste of beste) één tot twee gulden moest worden betaald. Lijken die van buiten het dorp werden aangevoerd, hadden op de wagen slechts recht op het oudste doodkleed; bij de begrafenis zelf mocht dit worden verwisseld. De koster, tevens grafdelver en klokkenluider, werd ook betaald – en dubbel als er vorst in de grond zat! Aan het begraven in de kerk werd door het Rijk in 1828 uit hygiënische overwegingen een einde gemaakt. De Hervormde kerkvoogden van de Oude Kerk protesteerden hier tegen omdat de Rooms Katholieken juist een jaar eerder een eigen kerkhof achter de Nicolaaskerk in gebruik

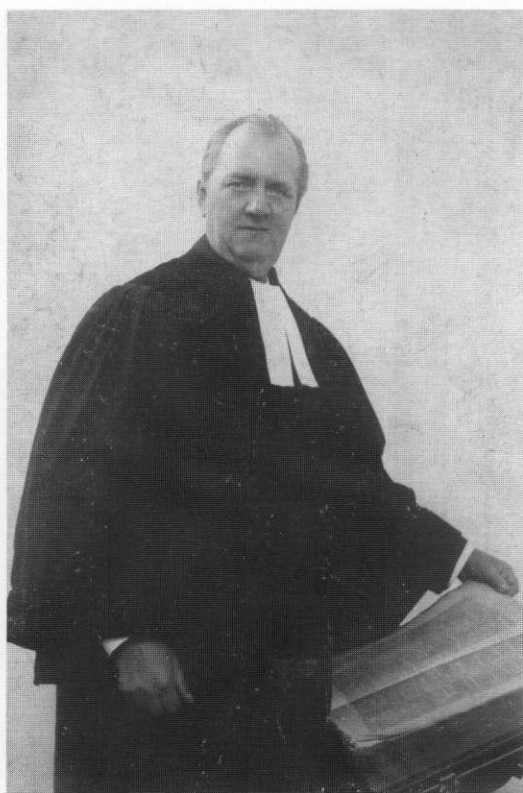
De Oude Kerk gezien van de zuidzijde in 1954.

hadden genomen. Daardoor waren de inkomsten van de kerkvoogden behoorlijk teruggelopen. Dankzij de steun van het gemeentebestuur behielden de kerkvoogden hun begraafplaats. Voor burgerlijke begrafenis van "dissinters" (andersdenkenden), vreemdelingen enzovoorts kreeg de gemeente een strook kerkhofgrond in gebruik tot nader goedvinden.

In 1871 adviseerde de inspecteur voor het geneeskundig Staatstoezicht het kerkhof te sluiten omdat de begraving van ongeveer veertig lijken per jaar "op de omgeving ongunstig werken moet". Weer stelden de kerkvoogden zich teweer. Met gemeentelijke ondersteuning en een verklaring van alle omwonenden, dat zij en hun familie echt niet zieker of ongezonder waren dan anderen, lukte het de provincie te overreden en het kerkhof bleef open.

In de 18e eeuw mocht de koster de graven na veertien jaar ruimen, later werd dat tien jaar. Vandaar dat bij de Oude Kerk niet veel oude graven liggen, behalve de zogenaamde eigen graven, waarvan het onderhoud door particulieren wordt betaald. Ten oosten van de kerk ligt de oudste grafsteen. Het is de zerk van Isaac Molenaar, gemeentesecretaris en notaris, die overleed in 1866. Hij ligt hier samen met zijn vrouw begraven. Aan dezelfde kant bevinden zich nog enkele graven van rond de jaren 1870/1930, waarin drie generaties burgemeesters Bos liggen begraven. De overige grafstenen dateren alle uit de jaren dertig of later. Tegen de kerk aan bevinden zich familiegraven, die luxer zijn uitgevoerd dan de sobere enkele stenen elders op het kerkhof.

Sinds de ingebruikname van de algemene begraafplaats aan de Binnenweg in 1957 worden bij de Oude kerk nog slechts familieleden van reeds overledenen bijgezet. Nieuwe graven worden niet meer gemaakt. In 1997 is het kerkhof voorzien van nieuw grind en zijn de meeste stenen opgeknapt.

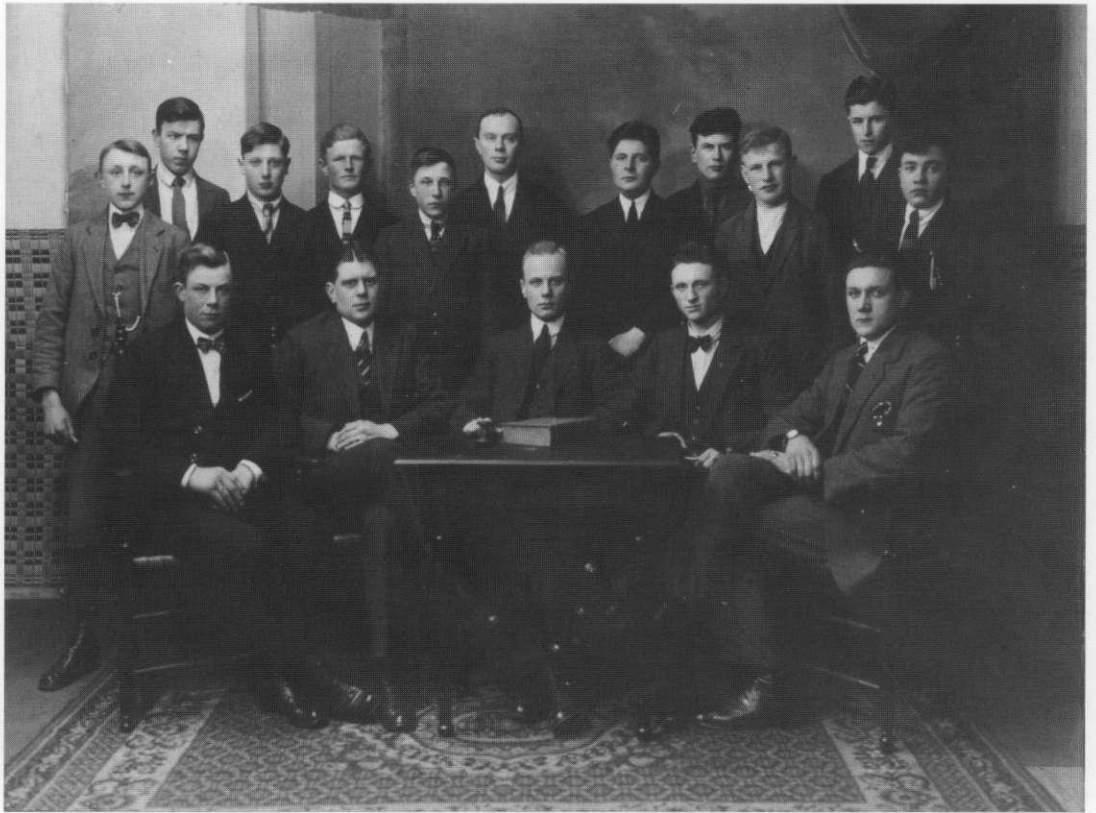

Ds. Y.J. Bootsma, predikant te Zoetermeer tussen 1887 en 1927.

Vrienden der waarheid

In de tweede helft van de 19de eeuw kreeg de Zoetermeerse kerk met een kleine scheuring te maken. De gebroeders Isaac en Marinus Bos hadden in 1867 de voormalige remonstrantse kerk opgekocht en hielden daar evangelisatiebijeenkomsten onder de naam "Vrienden der waarheid". Zij konden zich niet verenigen met de vrijzinnige prediking van ds. J. van Sittert. Het gebouw werd ook wel Bosjeskerk genoemd. Met de komst van de rechtzinnige ds. Bootsma in 1887 kwam er echter voorlopig een einde aan de bijeenkomsten. Twee jaar later werd in het gebouw een christelijke bewaar-, naai- en breischool geopend.

Enkele jaren daarna richtte ds. Bootsma hier een zondagsschool op. De Friese dominee zou hier tot zijn dood in 1927 blijven. Precies veertig jaar heeft hij in Zoetermeer gestaan. Een record was dit overigens niet: zijn voorganger Johannes Jacobus van Sittert jr. diende hier van 1840 tot 1886. Daarvoor was diens vader, J.J. van Sittert sr., hier vanaf 1806 predikant geweest.

Leden van de hervormde jongemannenvereniging "De Prediker" in 1924.

22

Vlak voor het overlijden van ds. Bootsma werd op 1 december 1926 de Vereeniging tot verbreiding der gereformeerde waarheid in de hervormde kerk te Zoetermeer opgericht, ook wel de Waarheidsvrienden of Evangelisatie genoemd. Deze groepering wenste een rechtzinniger predikant in Zoetermeer, maar was met te weinig leden in de kerkeraad vertegenwoordigd om dit te kunnen bewerkstelligen. De vereniging vormde eigenlijk een kerkelijke gemeente binnen de Hervormde gemeente, met eigen (tijdelijke) predikanten, catechisaties, armenzorg, een eigen gebouw (de voormalige christelijke school aan de Dorpsstraat), een koster en een organist(e). Bovendien werden in de loop der tijd verschillende mannen-, vrouwen- en jeugdverenigingen opgericht en stichtte men in 1936 een bewaarschool, die in 1955 met de christelijke kleuterschool zou fuseren. Van 1946 tot 1957 was ds. Kruithof uit Monster de vaste voorganger van de vereniging. In laatstgenoemde jaar ging men over tot zeer nauwe samenwerking met de Hervormde gemeente en vanaf die tijd werden geen diensten meer in het eigen gebouw gehouden. Vanaf 1963 fungeerde de vereniging slechts als beheerder van het gebouw.

Bouwen en breken

Na het overlijden van de dominee begon de kerkvoogdij te breken en te bouwen. In 1928 werd bijvoorbeeld de 18de-eeuwse pastorie afgebroken en vervangen door het pand waarin vanaf 1957 tot eind 1985 het gemeentehuis van Zoetermeer gevestigd zou zijn. Bovendien werd in 1931 besloten de urinoirs naast de kerk te laten opruimen en viel omstreeks 1935 het brandspuithuisje aan de Dorpsstraat onder de slopershamer. Dit brandspuithuisje stond op het terrein van de kerk maar werd gebruikt door de gemeente. Het dateerde uit de bouwtijd van de kerk.

In 1932 werd de kosterswoning aan de Delftsewallen door een nieuwe vervangen en net voor het uitbreken van de oorlog werd nog een (nood-)uitgang in het koor van de kerk gemaakt.

Gedurende de jaren twintig en dertig waren er plannen om een hervormde school op te richten. In 1932 werd een bestuur geformeerd waarvan de dominee voorzitter was. De reden hiervoor was dat er in de dorpen weliswaar sinds 1861 een christelijke school bestond, maar dat deze voornamelijk door gereformeerden en Waarheidsvrienden werd geleid.

Dat er nogal wat haken en ogen aan de oprichting vastzaten mag blijken uit het feit dat in 1936 door een bestuurslid werd opgemerkt dat de viering van het 75-jarig bestaan van de andere school in feite een treurdag was, nu er nog steeds geen eigen school was. Weer vier jaar later was er nog steeds niets van de grond gekomen om diverse redenen: geen geld, geen gebouw, geen medewerking, geen toestemming. Een besluit van de secretaris-generaal van het departement van onderwijs, kunsten en wetenschappen om alle scholenbouw stop te zetten, maakte tenslotte op 20 november 1940 een einde aan de plannen.

De bezettingsjaren

De jaren van de oorlog is de kerk zonder al te veel kleerscheuren doorgekomen.

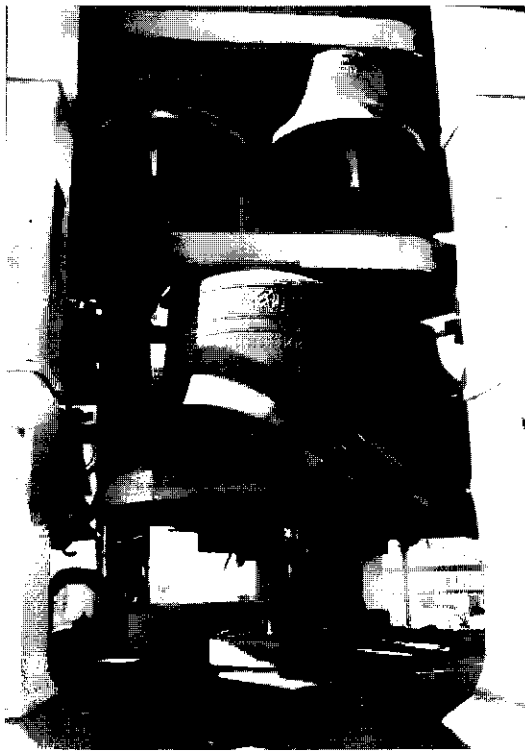
In 1942 is de laatste vermelding gevonden van de verkoop van de op het kerkplein staande bomen, een gebruik dat al uit de 16de eeuw stamde.

Hetzelfde jaar vond in de Nieuwe Kerk te Amsterdam een gesprek plaats met de Vereniging van vrijzinnige hervormden, de Vrienden der waarheid en een commissie van advies uit de synode, over eventuele samenwerking in Zoetermeer. Dit leidde tot niets; toen echter in december 1942 het gebouw van de Evangelisatie door de Wehrmacht gevorderd werd, mochten de Waarheidsvrienden hun diensten in de kerk houden. De verhouding was blijkbaar zo slecht nog niet.

In de oorlog werden ook hier de torenklokken door de Duitsers gevorderd. Het kleinste klokje, dat uit 1657, verhuisde naar Alblasterdam om daar als alarmklok te dienen. Dit keerde in september 1945 weer in de toren terug. De twee andere klokken kwamen na de oorlog enigszins beschadigd weer in Zoetermeer aan. De grote klok van Karel van Wijngaarden uit 1667 moest hergoten worden en werd in 1949 weer opgehangen. De Mariaklok uit 1571 werd voor het eerst weer geluid op 6 september 1948 bij de troonsbestijging van koningin Juliana. Het kleine klokje werd in 1980 bij de ingebruikneming van de lichtuskerk in de wijk Seghwaert daar als luidklok geïnstalleerd.

Een nieuwe tijd, een nieuw geluid

In 1951 werd de nieuwe kerkorde ingevoerd. In Zoetermeer bleef de kerkvoogdij een apart college en ging geen deel uitmaken van de kerkeraad, zoals ook in enkele andere gemeenten gebeurde. In 1952 werd in Zoetermeer een afdeling van de Gereformeerde Bond opgericht. Tijdens het consulentchap van ds. C. Spoor uit Nootdorp (1955-1958) werd de Gereformeerde Bond opgenomen in de Hervormde gemeente en werd een tweede predikantsplaats gesticht. Met de komst van ds. H.K. van Wingerden in 1962 kreeg deze groepering haar eerste eigen predikant (wijkgemeente II). De Evangelisatie had hiermee haar doel bereikt en werd in 1974 tenslotte opgeheven. Na de ingebruikneming van het aanloopcentrum Meerzicht als kerkruimte, fungeerde de Oude Kerk voortaan als wijkkerk van wijkgemeente I voor de wijken Dorp, Palenstein en Driemanspolder.

Enkele klokken van het in 1978 in de toren gehangen carillon.

"In Olanda l'ora canto": In Holland zingt de tijd, schreef de jonge Italiaan Edmondo d'Amicis toen hij Nederland in 1873 bezocht. Hem vielen de vele klokkenspelten in de Nederlandse torens op, die ieder kwartier hun muzikje lieten horen. In Zoetermeer heeft men eeuwen zonder gekund maar begin jaren zeventig nam dominee A. Pietersma dan toch het initiatief tot het stichten van een carillon. Hij maakte enkele jonge kerkleden enthousiast, die vervolgens een werkgroep oprichtten om de plannen waar te maken. Met steun van de kerkvoogdij, het ministerie van CRM, de gemeente Zoetermeer en enkele Zoetermeerse bedrijven konden de 47 klokken in 1978 in de toren worden gehangen.

Eijsbouts klokkengieterij te Asten leverde de klokken, het klavier en het speelwerk. Het kleinste klokje heeft een doorsnede van bijna 19 cm en de grootste meet maar liefst 92,5 cm, bijna net zo groot als de 16e-eeuwse Mariaklok, die ook in de toren hangt. Elke klok bevat de naam van de maker en een eigen tekst. Fraaie voorbeelden hiervan zijn: "Wie roemt, roemt in den Here", "Ijdelheid der ijdelheden, alles is

ijdelheid" maar ook "Niets te doen hebben is een zware last" naar Voltaire en "Nihil est ab omni parte beatum" (er is hier niets volmaakt) naar Horatio. De beginletters van de teksten vormen de spreuk "Wij dragen en doen klinken de jonge stem van de nieuwe stad".

Noten

- 1 Van Heussen 1719
- 2 Oorkondenboek 1901
- 3 Gemeentearchief Leiden, Archieven van de kerken inv.nrs. 481 en 911
- 4 Smit 1929
- 5 Holtkamp 1932
- 6 Kaartenverzameling Hoogheemraadschap van Rijnland A 547 en A 1508
- 7 Oud Archief Hoogheemraadschap van Rijnland, inv. Nr. 8515
- 8 Nationaal Archief, Archief Graven van Holland, inv.nr. 230 f. 33v.
- 9 Fruin 1866 blz. 301-303
- 10 Van Leeuwen 1685, blz. 1107
- 11 Bakker 1799
- 12 Knappert 1910, blz. 246 e.v.
- 13 Gemeentearchief Zoetermeer, Rechterlijk Archief Zoetermeer inv.nr. 33, f. 329v en archief Plaatselijk Bestuur Zoetermeer inv.nr. 396 (nov. 1798).
- 14 Brauckman 1916, 1917
- 15 Zevenhuizen 1988
- 16 Archief Hervormde gemeente Zoetermeer inv.nr. 267
- 17 Archief Hervormde gemeente Zoetermeer inv.nr. 268
- 18 GA Zoetermeer, Rechterlijk Archief Zoetermeer, inv.nr. 115
- 19 GA Zoetermeer, Rechterlijk Archief Zoetermeer, inv.nr. 58 f. 236v e.v.

Kerk en architectuur

De toren

De voet van de toren is het oudste nog steeds zichtbare gedeelte van de kerk. Deze stamt wellicht uit de 15de eeuw en laat nog een gotische nis zien. Hierop steunt de vierkante torenromp, die, zoals een fraaie steen aangeeft, in 1642 is gebouwd nadat een storm het bovenste deel had vernield

Al in 1640 ontvingen de kerkmeesters geld uit de verkoop van het oude hout van de afgebroken ingestorte toren en werd belasting betaald voor de aanschaf van 83.000 stenen en 50 hoed (ca. 500 hl) kalk. De timmermannen Pieter Claesz en Wolphert Adriaensz kregen betaald voor afbraakwerkzaamheden en er werden 200 delen hout aangeschaft. Johan Harlaer, schout van Zoetermeer, had in 1638 al kosten gemaakt, toen in zijn huis was vergaderd over het opbouwen van de toren. In datzelfde jaar was Dirck van Brantwijk uit Delft gekomen om een bestek te maken en de "perfecte maat" te nemen. Uiteraard hadden de kerkmeesters de ambachtsheer geconsulteerd aangaande de bouw. Zij maakten kosten voor een bezoek aan Den Haag, waar hij aan de Lange Vijverberg woonde. Uit alles blijkt dat de middeleeuwse toren in de jaren dertig zware schade had opgelopen. De ambachtsheer had al actie ondernomen: hij had subsidie gevraagd bij het provinciaal bestuur, de Staten van Holland. Hij betoogde dat de kap van de toren er enige tijd geleden was afgewaaid en dat daardoor inmiddels een deel van het houtwerk vermolmd was. De kerk droeg 3000 gulden bij, de beide dorpen Zoetermeer en Zegwaart elk 1000 en de Staten vergunden de ambachtsheer om zes jaar lang belasting te heffen ten bate van de toren. Alle herbergiers in Zoetermeer en Zegwaart moesten een gulden per ton bier, drie stuivers per stoop (ongeveer twee liter) brandewijn en twee stuivers per stoop Franse wijn heffen. Bovendien moesten de inwoners nog eens zes stuivers bovenop hun eigen tonnen bier betalen. De toren werd herbouwd en kreeg ter gelegenheid daarvan de steen met het jaartal 1642. In 1643 moest een ketelboeter al iets aan de gouden appel onder het haantje repareren en in hetzelfde jaar werd het oude hout van de steigers verkocht.

De toren is opgetrokken in een fijn gevormde zachtrode baksteen en onderverdeeld in drie geledingen. De eerste geleding bestaat uit vlak muurwerk en de tweede en derde zijn aan drie zijden voorzien van in gotische stijl uitgevoerde spitsboognissen. De middelste nissen van de derde geleding fungeren als galmgaten. Een mooi rondboogfries sluit het bakstenen torengedeelte aan de bovenzijde af. Een dergelijk fries is een oud versieringsmotief dat in de middeleeuwen veelvuldig werd toegepast.

De toren wordt bekroond door een aantrekkelijke achtkantige Renaissance bovenbouw naar het ontwerp van Dirck van Brantwijk. Hieraan werden in 1703 vier wijzerplaten aangebracht. Daarboven bevindt zich een eveneens achtkantige opengewerkte houten constructie met koepeldak. Dit bevat sinds 1978 het carillon. Op het koepeldak staat een opvallende gouden bol, waarboven een fraai bewerkte windwijzer met windhaantje. De houten bovenbouw wordt aan de onderzijde omringd door een (nieuwe) balustrade van Naamse steen.

In de toren bevinden zich verschillende verdiepingen: de eerste geeft toegang tot de orgelgalerij in de kerk. Op de tweede etage staat het 17de-eeuwse uurwerk van Harmannus Brouckmann, dat niet meer in gebruik is. Via de derde verdieping is het dak en de zolder van de kerk te betreden. Daarboven staat de klokkenstoel met de beide luidklokken. Vijf hoog is de ruimte voor het huidige uurwerk, ter hoogte van de omloop. Nog hoger bevinden zich de stangen, die de wijzers op de wijzerplaten aandrijven en staan de enorme vlaggenmasten opgeslagen, die bij hoogtijdagen uit de toren worden gestoken. Vlak onder de lantaarn is tenslotte de speeltafel opgesteld, waarmee de beiaardier de klanken aan het carillon ontlokt.

Ter versteviging van de toren die op slappe veengrond rust, werden tijdens een grote restauratie in 1959 twee steunberen geplaatst, die tot aan de derde geleding doorlopen en op de hoeken verlevendigd zijn met natuurstenen blokken. De verdiepingen van de toren hebben vloeren van stevige elkaar kruisende moerbalken met kinderbinten. De moerbalken steunen op eenvoudige sleutelstukken. Op de begane grond is een grote spitsboog te zien, die als ingang naar de kerk diende.

De middeleeuwse kerk

Van de oude middeleeuwse kerk is een gravure uit 1762 bekend. Het gebouw verschilt in vorm veel van de huidige kerk, die van 1785-1787 dateert. Zo bevond zich achter de toren een driebeukig schip waarin twee rijen pilaren¹ en daarachter een iets lager koor, beide gedekt met een zadeldak. De toren stond niet als een afzonderlijk bouwvolume tegen de kerk aan, maar was 'ingepakt'. Aan de noordzijde van de kerk waren twee ingangsportalen. Of dit aan de andere kant ook zo was is niet zeker. In de 18de eeuw in elk geval niet meer². Op de viering, de overgang van het schip naar het koor, stond een klein klokkentorentje. De reparatie van dit torentje was in 1730 de aanleiding van een zich jaren voortslepend proces tussen de ambachtsheer van Zoetermeer en die van Zegwaart over de vraag wie van hen nu het oppergezag over de kerk had. Zoals eerder vermeld had Zoetermeer de gifte van de kerke maar stond het gebouw op Zegwaartse grond.

Op de gravure is te zien dat het schip van de kerk uit de middeleeuwen stamt. Nog rond 1730 kon men in één van de ramen van het koor het jaartal 1534 onderscheiden. Daarnaast is de leeftijd van de kerk ook te herkennen aan de stijl die is toegepast: de gotiek. Deze kwam op in de 11de/12de eeuw, maar ontwikkelde zich in Nederland langzaam en bereikte hier in de 15de/16de eeuw pas haar hoogtepunt. Het voornaamste kenmerk van de gotiek is de spitsboog. Ook werden voor de krachtenverdeling luchtbogen en steunberen geplaatst, en werden er kruisribgewelven toegepast. Op de gravure zijn grote spitsboogvensters te herkennen. Ook waren ze voorzien van gebrandschilderd glas en maaswerk.

Portret van Jan Giudici. Dit is een reproductie naar een schilderij van de Rotterdamse schilder G. Mallijn. Het schilderij is verloren gegaan.

De architect Giudici met vrouw en kind.

Jan Giudici en een nieuwe kerk

In de 18de eeuw was het middeleeuwse kerkgebouw zo vervallen geraakt, dat er werd gezocht naar een oplossing. Daarom besloten de kerkmeesters in 1783 dat een professioneel oog nodig was om advies uit te brengen over de constructieve toestand van de kerk. Deze deskundige zou uitmaken of de kerk zou worden gerestaureerd of geheel vervangen. De keus van de kerkmeesters viel op de Italiaanse architect Giudici. Hoewel zijn volledige naam Carlo Giovanni Francesco Giudici is, werd hij kortweg Jan Giudici genoemd. Giudici werd geboren op 5 januari 1746 en was afkomstig uit Dulciaghi, Noord-Italië. In 1770 vestigde hij zich op 24-jarige leeftijd te Rotterdam, nadat hij waarschijnlijk eerst een studiereis door Frankrijk had gemaakt. Waar hij zijn opleiding heeft genoten en welke ervaring hij tot 1770 heeft opgedaan is vooralsnog onbekend. Wel is bekend dat hij in 1792 trouwde met Jacoba Maria Gildenhuis, dochter van de metselaar Willem Gildenhuis. Een jaar later kregen ze een zoon. In 1819 overleed Giudici op 73-jarige leeftijd³.

Toen Giudici zich in Rotterdam vestigde had hij slechts een kleine vrienden- en klantenkring. Dit veranderde echter al snel door zijn contact met de bekende beeldhouwersfamilie Castoldi, ook uit Italië afkomstig. Met name door de hulp en aanbeveling van Carolus Castoldi werd Giudici in vooraanstaande kringen geïntroduceerd. Het feit dat zij naast collega's ook goede vrienden waren, kan worden afgeleid uit de keuze van Giudici's zoon om met de dochter van Carolus te trouwen. Na de introductie kreeg Giudici snel veel opdrachten en werd zijn naam als bekwaam bouwmeester gevestigd. Niet iedereen was het echter met deze gang van zaken eens. Een aan hem gericht pamflet⁴ ageert tegen 'vreemde fortuinzoekers' en de wijze waarop hij succes heeft gekregen 'als een verheveling in onzen boukundigen admospheer' die zijn roem niet zozeer te danken heeft aan bekwaamheid dan wel 'aan eene zondvloed van recomandatje'. Hoofdzakelijk is zijn aanvankelijke succes namelijk te danken aan de welgestelde en kunstminnende familie Osy. Het mecenaat van deze familie leverde Giudici veel steun en opdrachten op⁵.

Dat de keus van de kerkeraad voor Giudici snel gemaakt was, is vooral te danken aan een gezamenlijke connectie die beide partijen hadden: de zojuist genoemde familie Osy uit Rotterdam. De pater familias, baron Jan Osy, was niet alleen een welvarend en vermogend koopman, maar ook heer van Palenstein en ambachtsheer van Zegwaart. Behalve de hervormde kerk zou Giudici tevens in opdracht van de familie Osy het Huis te Palenstein in Zegwaart herbouwen (1791, thans verdwenen).

Een veelzijdig architect

Aangezien Giudici in Rotterdam resideerde en aan cliëntèle geen gebrek had, heeft hij daar en in de omgeving vele bouwwerken nagelaten. Hoewel veel van zijn oeuvre in de tweede wereldoorlog is verwoest, zijn er met name in Schiedam nog enkele koopmanshuizen van hem te vinden. Een zeer belangrijk werk van Giudici was de St.-Rosaliakerk te Rotterdam. Deze katholieke schuilkerk, gebouwd in 1778, gold toentertijd als het mooiste exemplaar van het land. Dit meesterstuk van Giudici had als interieurvoorbeeld de barokke hofkapel te Versailles. Aan de straatkant, de Leeuwenstraat, was, zoals het een schuilkerk betaamt, nauwelijks iets van de kerk te zien. Groot was vervolgens het contrast als zich na één van de drie toegangen de rijkdom en overdaad van de aankleding onthulden. Weer was het de familie Osy die de benodigde geldmiddelen ter beschikking had gesteld voor de bouw en inrichting van de kerk. Giudici nam de barokke stijl vlekkeloos van haar Franse origineel over, maar voerde wat betreft plattegrond en detaillering wel een aantal wijzigingen door. Zo voegde hij hier twee galerijen in, in plaats van één in Versailles. De driebeukige kruiskerk werd verder geheel in klassiek barokke elementen uitgevoerd; uitspringende kroonlijsten, Corinthische zuilen, tongewelven en convexe en concave wanden. Ook wat betreft de inrichting werd alles uit de barokke kast gehaald; stucwerk van Giudici's vriend Castoldi, beeldhouwwerk en de preekstoel van Frans van Ursel, zilverwerk van de Rotterdamse meester Rudolf Sondag en een prachtige communiebank van Jan Wap⁶. Geen florijn werd gespaard en geen kunststuk werd geschroomd om de bezoeker te imponeren. En dat dat lukte bleek wel uit het bezoek aan de kerk van keizer Joseph II in 1781 en van keizer Napoleon in 1811. Helaas is de toenmalig grootste katholieke kerk van Rotterdam in de tweede wereldoorlog verwoest.

Kijkend naar het overige oeuvre van Giudici was hij ongetwijfeld een architect van grote verscheidenheid. Naast kerken ontwierp hij buitenplaatsen, villa's, openbare gebouwen (zowel kerkelijk als seculier) en zelfs een brouwerij. Opvallende ontwerpen komen voorbij zoals een nieuw stadhuis voor Groningen (1780). Met zijn ontwerp won hij hiervoor weliswaar de eerste prijs en een geldbedrag van fl.150,-, maar de nood der tijden verhinderde echter de verwezenlijking ervan. Uiteindelijk zou het nieuwe stadhuis gestalte krijgen naar ontwerp van Jacob Otten Husly in 1810.

Een laatste voorbeeld is Giudici's stedenbouwkundig plan voor Assen uit 1809. In dit plan hield hij zich niet bezig met de architectuur van een gebouw, maar met het ontwerp en programma van een geheel stadsdeel. Ondanks het feit dat het ontwerp van Giudici nooit

Dit dubbele heren huis aan de Langehaven te Schiedam, is in 1804 door Giudici ontworpen.

De Rosaliakerk op de hoek van de Meent en de Leeuwenstraat in de jaren dertig.

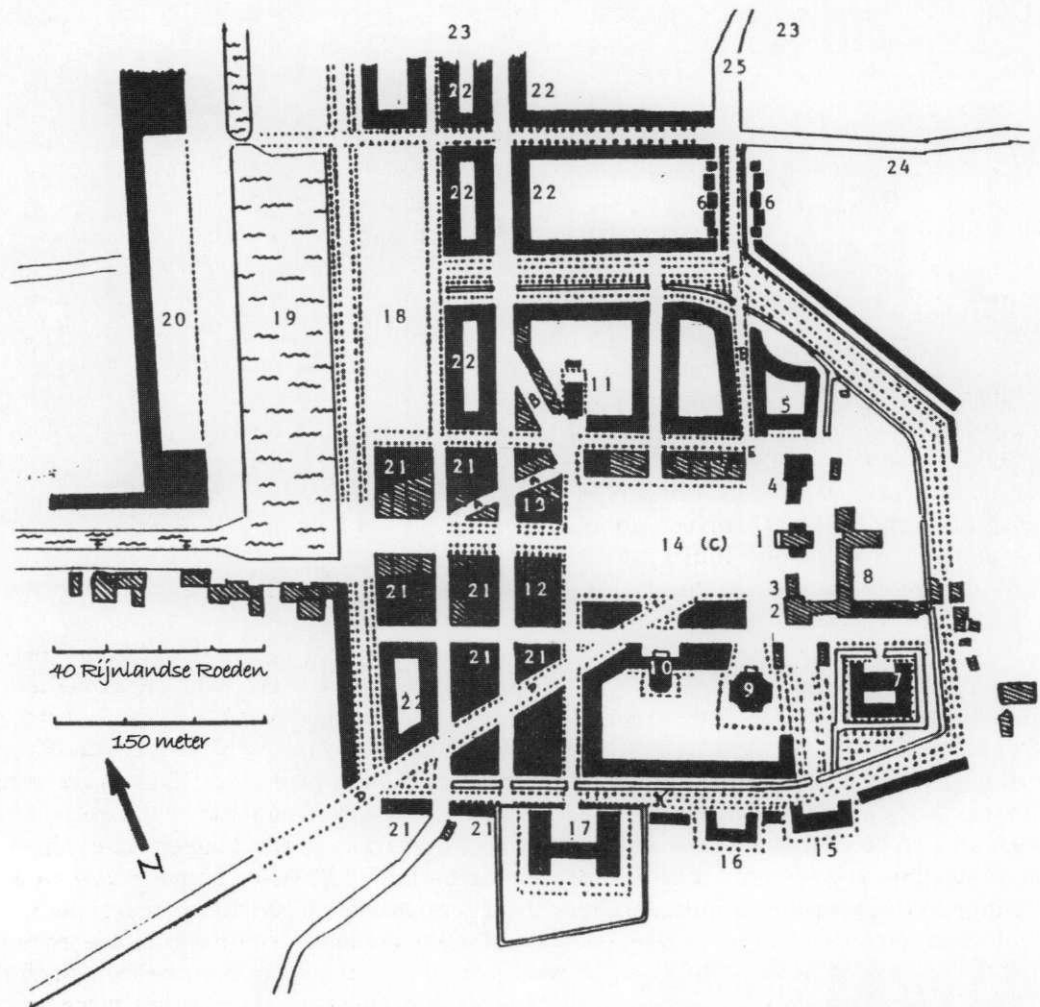
werd uitgevoerd, is het interessant om dit stedenbouwkundig plan uit de tijd van koning Lodewijk Napoleon en de ideeën die er aan ten grondslag lagen, nader te bekijken. Assen kreeg na een bezoek van koning Lodewijk Napoleon in 1809 stadsrechten. In feite was Assen toen nog een dorp met 600 inwoners, maar Lodewijk wilde economische spreiding in de gewesten stimuleren. Ook was het bonapartisme gericht op intensieve

29

Het interieur van de Rosaliakerk, getekend door J.B.A. Lohman (1928).

staatsbemoeyenis, wat in een achtergebleven gebied als het gewest Drenthe wel gewenst was. Een laatste reden voor het verkrijgen van stadsrechten voor Assen was de aandacht die de toenmalige landdrost P. Hofstede gaf aan medische zorg, onderwijs en aan hervorming van de rechtspraak. Zijn idealen verschilden niet veel van die van koning Lodewijk en pasten goed in een nieuw 'modern' plan van Assen. Bij koninklijk besluit kreeg Jan Giudici de opdracht toegewezen. Hij had al eerder voor de koning gewerkt en wel in Leiden. Zo coördineerde hij daar de herstelwerkzaamheden na de kruitramp van 1807 en is zijn inrichting van de Lodewijkskerk beroemd. Voor die tijd werd zijn advies gevraagd door het Stadsbestuur van Rotterdam over alle belangrijke bouwplannen en werd hij in 1786 aangesteld als Architect en Inspecteur-generaal der gebouwen van het Ed. Mog. College ter Admiraliteit. Enige ambtelijke en bestuurlijke ervaring was Giudici dus niet onbekend.

Giudici's "Ontwerp tot vergrooiting der Stadt Assen". De nieuw geplande bebouwing is in zwart aangegeven. Bestaande gebouwen die in het plan werden opgenomen zijn gearceerd weergegeven. De stippellijnen zijn rijen bomen. De straten uit het 'oude' Assen die behouden zouden blijven zijn met letters aangegeven: A. Markstraat; B. Kruisstraat; C. Brink (oorspronkelijk veel kleiner); D. Torenlaan; E. Brinkstraat; F. Drentse Hoofdvaart.

Legenda

1. Stadhuis (voormalige gereformeerde kerk)	15. Instituut voor vijftig à zestig jongeheren
2. Landschapshuis	16. Instituut voor 'jonge juffrouwen'
3. Lokal van het Hof van Justitie	17. Kon. kweekschool voor duizend kwekelingen
4. School voor chirurgie en veterinaire school	18. Terrein voor paardenmarkt en andere evenementen
5. Kazerne	19. Haven aan het begin van een nieuw te graven kanaal
6. Zestien huizen (geschenk van de koning)	20. Gebouwen en terrein voor het lossen en bergen van goederen en woningen van kooplieden.
7. Tucht- en werkhuis	21. Blokken met huizen
8. Oude gevangenis	22. Blokken met huizen waarachter tuinen kunnen worden aangelegd
9. Nieuwe gereformeerde kerk	23. Terreinen waarop de stad eventueel kan worden uitgebreid
10. Rooms-katholieke kerk	24. Weg naar Rolde
11. Synagoge	25. Weg naar Groningen
12. Koffiehuis/theater	
13. Logement	
14. Grote Markt met standbeeld van de koning	

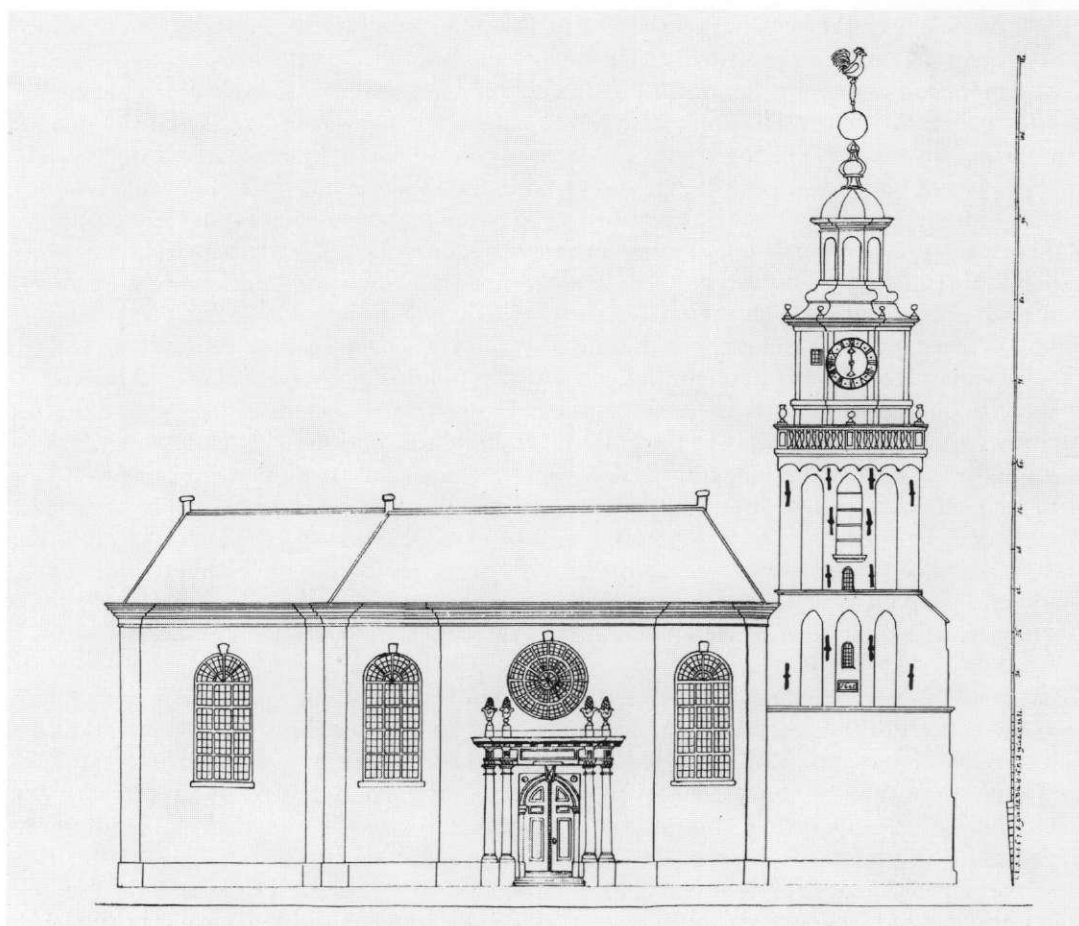
Giudici's Assen zou een open en overzichtelijk karakter krijgen. Door middel van centrale assen ontstond een heldere structuur, die tevens alle belangrijke functies van een stadscentrum in zich verenigde. Hier trad de invloed van vooruitstrevende Franse architecten op de voorgrond, van wie hij wellicht werken had gezien op zijn studiereis voordat hij naar Rotterdam kwam of die hij anders uit publicaties kon hebben opgedaan. Zijn grootste inspiratiebron lijken de ideeën te zijn van de beroemde theoreticus J.N.L. Durand (1760-1834). Uitgangspunt van Durand en zichtbaar in het plan Assen is het rationele karakter. Architectuur moest vooral 'nuttig' zijn voor mensen, de esthetiek was daaraan ondergeschikt. Men moest zo ontwerpen dat gebouwen, en daarmee ook stadscentra, allereerst een hoge gebruikswaarde hadden. Een efficiënt kostenplaatje speelde daarin een belangrijke rol. Door middel van een open planning werden ook toekomstige uitbreidingen mogelijk gemaakt. Tevens had Durand een aantal typologieën voor openbare gebouwen gegeven, zoals ziekenhuizen en gevangenissen. Deze stonden niet vast, maar gaven de architect een logisch systeem van programma en indeling. Al deze facetten kwamen ook terug in het stadscentrum van Giudici. Het rechthoekige centrale plein werd omringd door publieke gebouwen en de strakke assen gaven duidelijk zicht op andere functies in de stad. Ook gaven deze straatassen de ontsluiting en verkeersdoorstroming die het centrum nodig had. Het stadhuis lijkt veel op een door Durand opgegeven typologie 'bedoeld voor een stad van kleine omvang'. Giudici gaf zijn plan een Nederlands tintje door het centrale plein de 'Grote markt' te noemen, een naam die in veel Nederlandse steden gebruikelijk was⁷.

Giudici was een veelzijdige architect. Zijn kunnen ontsteeg dat van veel andere architecten van zijn tijd. De ambtelijke ervaring, de eer om voor koning Lodewijk te mogen werken, het talent en de omvang van zijn oeuvre en de eruditie die uit zijn plan voor Assen spreekt bewijzen dit maar al te zeer. Als het plan doorgang had gevonden, was Assen een stad van koninklijke allure geworden. Giudici bewees hiermee zeer bewust van zijn eigen tijd te zijn. Hoezeer hij zich bij de St.-Rosaliakerk nog conformeerde naar de klassiek barokke beeldtaal, met zijn Assen laat hij zich van een veel 'modernere' kant zien. Daarnaast heeft hij in zijn ontwerpen voor koopmanshuizen veel Lodewijkstijlen gehanteerd, terwijl een aantal kerken van zijn hand weer een sobere (neo-)classicistische uitstraling heeft. Bovendien maakte Giudici in de Franse tijd veel gebruik van de overgewaaide empirestijl. Het moge duidelijk zijn dat Giudici op het gebied van architectuur van vele markten thuis was. Het feit dat de hervormde kerk in Zoetermeer door hem ontworpen is, krijgt op deze manier meer betekenis en wellicht meer bewondering.

Katholiek en hervormd

Behalve Giudici nodigden de kerkmeesters ook de stadsfabriek Terburgh uit Delft die de functie had wat tegenwoordig ongeveer overeenkomt met Hoofd Gemeentewerken, uit om samen met Giudici te inspecteren. Hun oordeel over de kerk was vernietigend: alleen de in 1642 vernieuwde toren kon blijven staan, voor de rest was herbouw de enige oplossing. Reparatie zou anders minimaal fl. 22.000,— gaan kosten en dan nog zou de kerk niet langer mee gaan dan twintig jaar. De kerkmeesters namen het advies over en zo mocht de katholieke Giudici achter de tekentafel aan het werk. Met de nadruk op katholiek. Want is niet de eerste vraag die rijst waarom een roomse architect een hervormde kerk mocht ontwerpen? Giudici was van katholieke huize en onderhield nauwe contacten met de roomse familie Osy.

Het antwoord ligt wellicht besloten in het bestuur van de hervormde kerk. Het bezit en gebruik van de kerk waren toentertijd anders dan nu. Een kerk had in de 18de eeuw naast een religieuze ook een openbare functie. In feite werd de kerk vooral gezien als een openbaar gebouw, waar kon worden afgesproken en vergaderd. Dat de hervormde gemeenschap daar haar diensten hield, was slechts één van de facetten van het gebouw. Het eigendom van de kerk behoorde de kerkeraad ook niet toe. Deze bestond namelijk uit

Bouwpenekening van de noordzijde van de kerk uit 1785.

mensen die de kerkelijke gemeente bestuurden en voor hun geestelijk welzijn zorg droeg. De werkelijke eigenaars van de kerk waren de schouten van Zoetermeer en Zegwaart en de kerkmeesters. De schout was wat tegenwoordig een burgemeester zou zijn en deed daarnaast ook dienst als officier van justitie. De kerkmeesters hebben de taken van de huidige kerkvoogden en werden elk jaar door de ambachtsheren van Zoetermeer en Zegwaart benoemd. Eerder was te lezen dat Jan Osy ambachtsheer was van Zegwaart en als zodanig invloedrijk binnen de bestuurlijke cultuur van beide dorpen. Het aanwijzen van een architect moet ongetwijfeld via of door Osy gebeurd zijn. Zo mocht de roomse heer persoonlijk de Zegwaartse kerkmeester benoemen.

Tevens speelde er een aantal ontwikkelingen op landelijk niveau. Aan het eind van de 18de eeuw was er sprake van een hevige strijd tussen de patriotten en de 'orangisten'. Over het algemeen waren de oranjegezinden hervormd en stonden ze achter het prinselijk geslacht. De patriotten daarentegen waren katholiek of remonstrant en wilden vrijheid van godsdienst. Ook streefden ze naar een republiek. Deze geloofsstrijd uitte zich ook in Zoetermeer. Zo werd in 1787 het huis van een remonstrantse dominee bestormd, waardoor hij moest vluchten en uiteindelijk verdronk. In datzelfde jaar wonnen de oranjegezinden de strijd en vluchtten vele patriotten naar België en Frankrijk.

Alleen al dit kleine onderdeel van de geschiedenis aftzettend tegenover de lokale verkiezingspraktijk van een katholieke architect voor een hervormde kerk, zou toch op zijn minst wat tegenstand oproepen. Waarschijnlijk heeft Osy deze omstandigheden weten te omzeilen door nauwe contacten te onderhouden met de kerkmeesters en de schouten van beider dorpen. Op die manier is het Osy's pragmatische invloed, die waarschijnlijk de doorslag moet hebben gegeven tot de keuze voor Giudici.

Het ontwerp en de bouw van de kerk

' (...) Van buiten maakt de Kerk ook een goede vertooning, pronkende met een Voorportaal naar de Dorische Bouwvorder ingericht (...)'⁸

Nadat Giudici's tekeningen en bestek waren gepresenteerd en aangenomen ontving hij eind 1788 voor zijn werk een bedrag van fl.1.200,—. De stadsfabriek Terburgh had samen met Giudici de kerk geïnspecteerd en zou ook plannen hebben ingeleverd. Toch komt Terburgh betrekkelijk weinig in de archieven voor. Het lijkt er op dat Giudici het meeste werk naar zich toe heeft getrokken of heeft gekregen. Vooral wat betreft de inrichting van de kerk is Giudici overal betrokken bij geweest. Zo leverde hij tekeningen in voor het koorhek, doophek, de preekstoel en een aantal herenbanken. Tevens is op zijn voordracht de bouwopzichter aangesteld. De naam Terburgh komt voornamelijk nog voor in de kladnotulen van de schouten en kerkmeesters als het ging om opslagruimte. De preekstoel is namelijk geruime tijd in hun werkplaats te Delft opgeslagen. Ook het feit dat Terburgh minder dan de helft van Giudici's salaris kreeg geeft de verhoudingen wat betreft invloed en verantwoordelijkheid aardig weer. Wellicht had Terburgh meer te maken met de uitvoering van de plannen en droeg hij zorg voor de levering van mankrachten.

Bij de Staten van Holland werd een aanvraag ingediend om de financiering van de bouw te mogen bekostigen uit extra belastingen op gemalen granen, geslachte beesten, bier, brandewijn, gedestilleerd, zaaigoed, koeien, paarden en huwelijken. De Staten keurden al deze belastingen goed en van 1785 tot en met 1796 werden ze ook geïnd. Dit ging uiteraard gepaard met protesten van de katholieken en de remonstrantse inwoners van de dorpen, echter zonder resultaat. Iedereen moest meebetalen aan de nieuwe hervormde kerk. Bij de herbouw ging men zeer voortvarend te werk. Niet alleen het gebouw maar ook het complete meubilair werd vervangen. De gehele kerk werd afgebroken tot ongeveer 1 meter onder de grond en alles wat nog nuttig was, werd hergebruikt of verkocht. Zo moesten de oude dakdelen gebruikt worden voor een schutting rondom het bouwterrein en de nog hele vloertegels werden gebruikt voor de vloer van de toren en de consistorie. De vloer van het koor alsmede de graven daar moesten intact blijven. Hierdoor kwam de nieuwe kerk praktisch op dezelfde plaats te staan als de oude kerk. De diensten werden zolang gehouden in een loods naast het rechthuis van Zegwaard. In dit gebouw was toen (en tot ongeveer 20 jaar geleden) tevens café De Jonge Prins gevestigd.

Van de aanbesteding voor de bouw van de kerk in 1784 is een aanplakbiljet bewaard gebleven.

De kerk werd uiteindelijk tussen 1785 en 1787 tegen de oude toren aangebouwd en op 14 oktober 1787 in gebruik genomen. Aan de noordgevel bevindt zich rechts van de ingang een gedenksteen, die het begin van de bouw aangeeft:

*'De hand dees drietal jongelingschap;
heeft d'eersten steen aan dit gebouw,
gelegd tot fundament en trap;
voor s'mensen heil en godsdienst trouw
Den 13: april 1785*

Door.

Thomas van Leeuwen oud 11 jaren

Hugo Maaskant oud 10 jaren

En Adrianus Overvliet oud 10 jaren'.

Een tweede steen, die in drie stukken in een kluis wordt bewaard, meldt de voltooiing van de bouw:

*'Deze kerk Ao 1787 volbouwd toen de Heeren J. Kerkhoven en H.J. Vonck
Schouten, en C. van Leeuwen en C. Maaskant Kerkmeesteren van Soeter-
Meer en Zegwaard waren'.*

BESTEDINGE

Van de noodige
METZEL-, TIMMER-, STEENHOUWER-,
LOODGIETER-, LYDEKKER-, VERWER-,
GLAZENMAKER- EN SMITS-

WERKEN,

Tot het BOUWEN van eene

NIEUWE

KERK,

SCHOOL, &c.

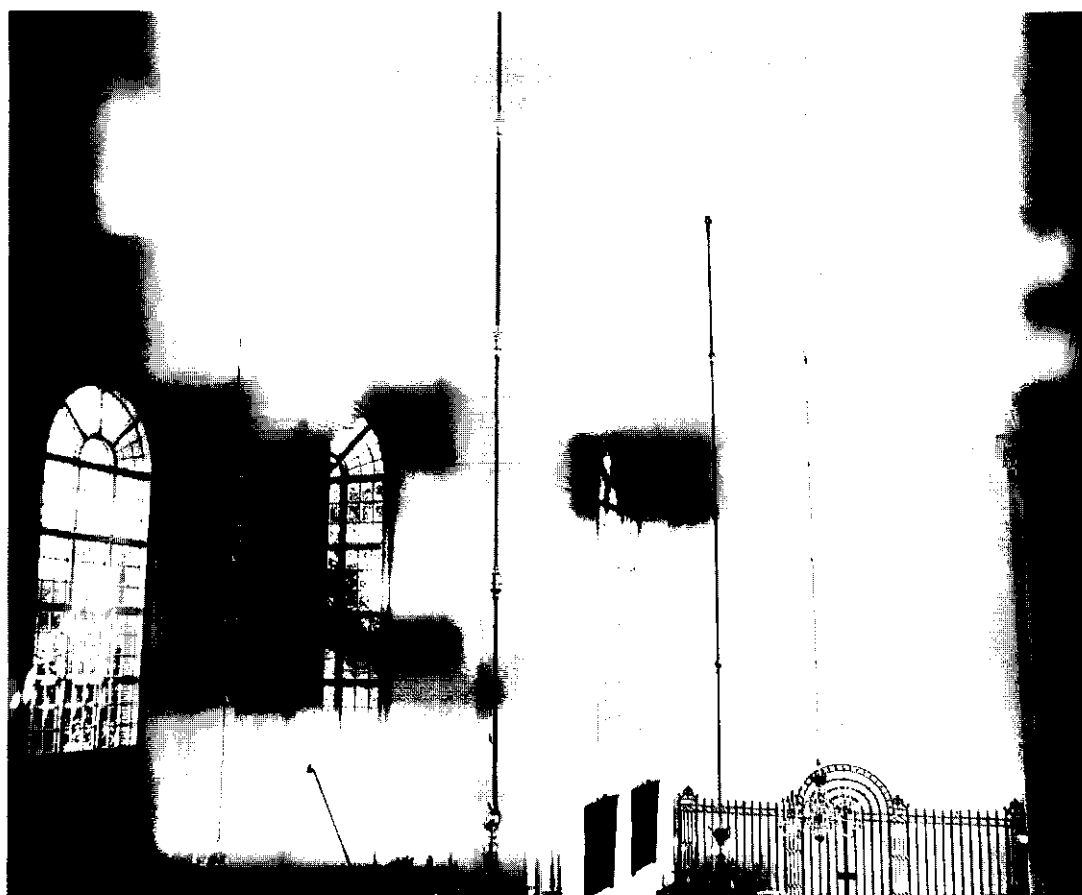
Te SOETERMEER en ZEGWAART,
En VERKOOPING van den
OPSTAL van de Oude Kerk
tot A F B R A A K.

De Besteding zal geschieden Woensdag den 4 Augustus 1784, voor de middag, en de Verkoopning ten zelven dage / na de middag, alle ten Rechthuize van Zegwaart, alwaer / na den 22 July, de Bestekken, Teekeningen, Proviliën en Conditien van Verkoopning en Besteding / te zien en te lezen zullen zyn.

Des Woensdags en Vrydags zal ter Plaatsse voornoemt aanwyzing te bekomen zyn.

Nader onderrigting by den Heer TERBURG te *Delft*, en by den Heer GIUDICI te *Rotterdam*. Zeg het hoorz.

Te ROTTERDAM by DIRK VIS, Boekverkooper op de Noordlaak, 1784.

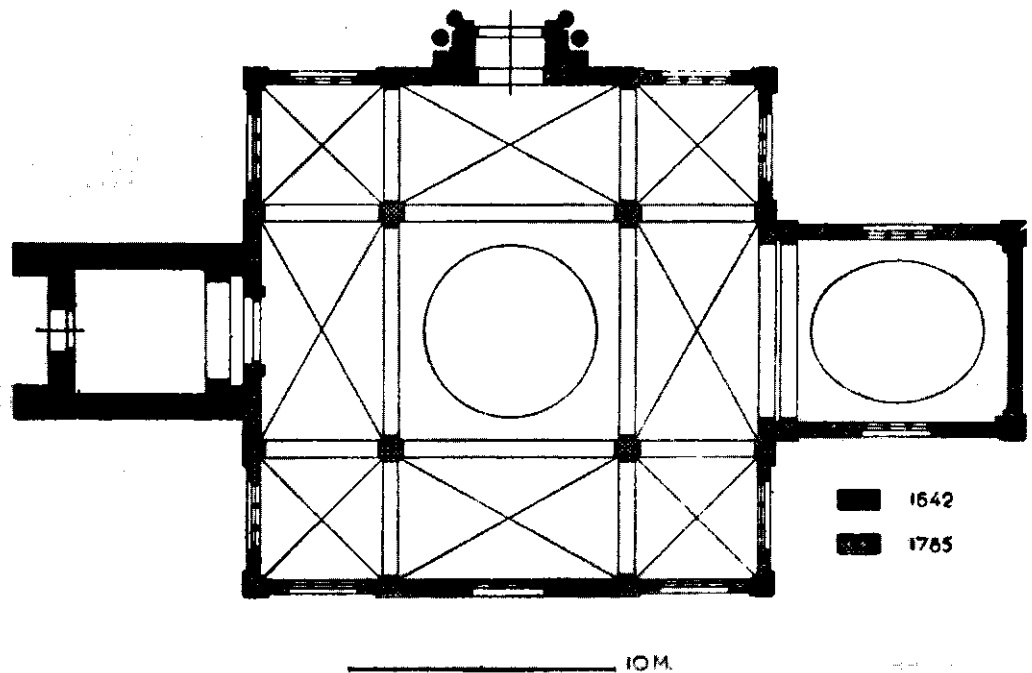

De dragende elementen van de kerk, zoals de pijlers en de pilasters.

De plattegrond van de kerk laat opvallend genoeg twee entrees zien. De oudste is aan de voet van de toren. De nieuwe, door Giudici ontworpen ligt aan de noordzijde van de kerk en was toentertijd het eigenlijke toegangsportaal. Zo kan deze noordwand als façade betiteld worden. De gevelopbouw van de façade lijkt, net als de rest van de kerk, te rusten op een natuurstenen basement. Schijn bedriegt, want in feite is het alleen maar een plint dat tegen het baksteen is gepleisterd. Hieruit ontspringt de uit dieprood baksteen opgetrokken muur. Een nadrukkelijk geprofileerde kroonlijst benadrukt de grens tussen de gevel en het omlopende schilddak. Twee hoekpilasters over de gehele gevelhoogte sluiten de façade aan weerszijden af. Het middendeel springt iets naar voren. Op deze manier liggen de twee buitenste rondboogvensters dieper en vangt het ronde venster met de ingangspartij meer de aandacht. Zo staat de entree in groot, doch subtiel contrast met de rest van de gevel. Komen de rode baksteen, de vensters en het ontbreken van decoratie enigszins sober over, het streng classicistische portaal imponeert de bezoeker zeker.

De toegangsdeuren worden door vier zuilen omgeven, alle staande op basementen van dezelfde hoogte als de plint van de kerk. Dorische kapitelen dragen een forse kroonlijst, waarop vier ornamenten in de vorm van granaatappels staan. In de christelijke allegorie dient de granaatappel om Christus' liefdesoffer te symboliseren. Tevens is deze vrucht het zinnebeeld van de eenheid (vruchtomhulsel), ondanks de veelvuldigheid (zaden)⁹. Alle elementen van het monumentale portaal zijn gemaakt van Escausijnse kolenkalk of hardsteen. De andere gevelzijden van Giudici's exterieur volgen de vormtaal van de façade en maken de kerk tot een uniform geheel.

Aan de buitenkant valt niet af te lezen dat de kerk behoort tot het type der kruiskerken. De kruisvorm van de plattegrond komt uitwendig niet tot uiting, maar inwendig wordt de

De plattegrond van de kerk. De geometrische indeling is af te lezen aan de gegeven lengtemaat.

36

ruimte door vier pijlers onderverdeeld in een Grieks kruis, waarvan de vier hoeken gesloten zijn. Een tweede kenmerk van de plattegrond is het geometrische karakter. Het grote vierkant van de plattegrond, dus de kerk zonder toren en koor, is van roedes naar meters omgerekend precies 20 bij 20 meter. Deze afstand ontstaat doordat alle zijruimtes zowel in de lengte als in de breedte 5 meter zijn. De tussenliggende ruimtes hebben dan logischerwijs een lengte van 10 meter. Hierdoor ontstaat het vierkant in het midden van 10 bij 10 meter. Alleen de toren en het koor wijken van deze maatverdeling af. Het middelste gedeelte en het koor worden overwelfd door gedrukte pendentiekoepels en de zijruimtes door ribloze kruisgewelven, die rusten op de vrijstaande pijlers en de daarmee corresponderende pilasters. Deze dragende elementen zijn goed zichtbaar voor de bezoeker. Giudici heeft de kerk ingericht als een typische preekkerk, omdat de verste stoel of bank niet meer dan 20 meter van de preekstoel is verwijderd. Ook het feit dat alle zitmeubelen centraal gericht waren naar de preekstoel is volgens die traditie. Het koor van de kerk was bestemd voor de avondmaalsviering. Hiermee nam zij samen met de protestantse kerk in Maasluis een uitzonderingspositie in¹⁰. Gewoonlijk is er voor de viering van het heilig Avondmaal geen afzonderlijke ruimte in gebruik, maar vindt deze plaats voor het doophek.

Wanneer we de kerk in stilistische context plaatsen, zijn er veel verwijzingen te ontdekken naar ontwikkelingen die plaatsvonden op (inter)nationaal niveau. In de eeuw van de verlichting was het overkoepelende kenmerk het rationele denken van de individuele mens als bron van kennis en inzicht. Ook in de architectuur kwam dit tot uiting. Tegelijkertijd werd door archeologische ontdekkingen van Pompeï en Herculaneum de Griekse bouwkunst herontdekt, die ietwat soberder was dan zijn Romeinse tegenhanger. Dat ging gepaard met een herbeleving van de klassieke vormentaal, zoals het tempelfrontmotief. Men sprak graag over de 'edele eenvoud' van Griekse tempels en bewonderde de koele schoonheid ervan. Ook werd het van eminent belang de dragende elementen van een

De façade aan de noordkant van de kerk in 1928.

gebouw zichtbaar te maken, opdat het gebouw als 'waar en puur' kon worden ervaren, net als bij de Grieken. Een hervormde kerk leende zich uitstekend om de bovengenoemde nobele eenvoud te vertalen naar Hollandse maatstaven. Het gebrek aan decoraties in het exterieur zou de kerk een saaie uitstraling hebben gegeven, als niet door Giudici's contrasterend gebruik van de rode baksteen en fel wit geprofileerde vensters, in combinatie met het monumentale toegangsportaal, een harmonieus bouwwerk was ontstaan. Het gebruik van klassieke elementen, zoals in het ingangsportaal, de kroonlijst en de pilasters, is naast functioneel vooral complementair aan de 'edele eenvoud'. De geometrie en symmetrie die tijdens het classicisme hoog in het vaandel werden gedragen heeft Giudici zowel in de plattegrond als in de gevel toegepast. Ook de pijlers, zuilen en pilasters zijn niet in de constructie verholen, zodat de dragende elementen herkenbaar blijven. Dat de aangrenzende toren in kleur en stijl afwijkt van de kerk doet daar weinig aan af. Het is juist de combinatie van deze koele schoonheid met de oudere toren die de aandacht van de bezoeker trekt.

37

Het is niet alleen de uiterlijke schoonheid of de leeftijd van de kerk die de rijksdienst voor de monumentenzorg heeft doen besluiten de kerk in 1967 als rijksmonument aan te wijzen, maar ook datgene waar de kerk voor staat. De naam en faam van de architect Giudici, het gedachtegoed achter zijn ontwerp en de rijke historie van de kerk, zijn alle exemplarisch voor de kerkelijke architectuurgeschiedenis van de 18de eeuw. Giudici heeft Zoetermeer met zijn ontwerp een spiegel van zijn tijd gegeven, een reflectie die heden ten dage nog altijd te zien is. De onlangs afgeronde restauratie houden deze facetten in ere, zoals de kerkmeesters bij de herbouw in 1785 ook de toren in ere hebben gehouden.

Noten

- 1 Tegenwoordige staat der vereenigde Nederlanden, deel 6, 1746, blz. 3030-308
- 2 Kaartenverzameling Hoogheemraadschap, inv. nr. A 1328
- 3 Wiersum 1934, blz. 29
- 4 Ibidem, blz. 41
- 5 Verheul 1938, blz. 8-13
- 6 Wiersum 1934, blz. 39-41
- 7 Rijsbergen 1993, blz. 65-80
- 8 uit: Bakker 1799, deel VII, blz. 14
- 9 Haslinghuis, Janse 2001, blz. 201
- 10 Ozinga 1929, blz. 2, noot 1 en blz. 136

Atlasbeeld boven het orgel, vanaf de achterzijde gezien.

Een nieuw kerkorgel

'Zoetermeer en Zegwaard, den 1 April 1839. Deze dag was voor onze Gemeente een ware feestdag, dewijl zij op denzelfden voor het eerst haar Godsdienstig Kerkgezang hoorde begeleiden, door de toonen van een geheel nieuw Orgel (...), (...) waardoor zoowel ieder kunstkenner als Godsdienstoriend werd gedrongen, om zoo de schoone keus der uitgevoerde onderwerpen, (...) en de kracht en lieflijkheid der Oorgeltoon, als de bijzondere bekwaamheden des spelers te bewonderen.'

De aanschaf van een orgel

In het begin van de 19de eeuw groeide de behoefte aan begeleiding van het gezang door orgelspel. In 1809 werd daarom een orgel aangeschaft op een veiling op de buitenplaats Middenhof te Nootdorp. Dit tweeklaviershuisorgel van J. Reichner Sr. werd door R. van Arkel, orgelmaker te Leiden, omgevormd tot een kerkwerk. Nicolaas Johannes Feugen werd de eerste organist, maar kon niet voorkomen dat het orgel na hem in verval raakte. Dertien jaar zou er geen orgelmuziek in de hervormde kerk klinken. Totdat er in 1837 besloten werd om de gebroeders Lohman in Gouda de opdracht te geven voor een nieuw orgel. Dit orgel, afgeleverd in 1839, bevindt zich nog steeds in de kerk en heeft nu een grote onderhoudsbeurt net achter de rug. Het instrument is één van de weinige volledig bewaard gebleven exemplaren uit die tijd.

39

De firma Lohman

Al in 1763 was er een orgelbouwer met de naam Lohman. Dirk Lohman (1730-1814) zou de eerste van de in totaal vier generaties orgelbouwers worden. Hij was een leerling van Wallis en Freytag, voordat hij zijn bedrijf in 1791 definitief in Groningen vestigde. Zijn zoon Nicolaus Anthony zette dat bedrijf in 1801 voort. In die tijd was de firma Lohman vooral regionaal bezig. Veel orgels uit de 'ommelande' van Groningen komen van Nicolaus' hand. Pas bij de toetreding van zijn drie zonen, Diederik Hendrik (1797-1856), Hinderk Berends (1799-1854) en Gerhard Willem (1802-1856), werd de firma N.A. Lohman en Zn. bekend in het zuiden en westen van de Nederlanden.

Het zwarte schaap uit de familie Lohman was Diederik. Na de opleiding bij zijn vader begon hij voor zichzelf in Amsterdam. Daar verwaarloosde hij zijn werk en kwam weer terug naar Groningen. Hoewel hij in die tijd en in de daaropvolgende periode in Noord-Holland zeker een aantal orgels heeft gebouwd en gerestaureerd, bleef zijn reputatie als luie werker bij zijn familie bestaan. Diederik zwierf vanaf 1840 door het land met overal een klein aantal opdrachten en werd nooit door zijn broers gevraagd te komen helpen. Uiteindelijk belandde hij als pianostemmer in Den Haag.

Zijn overige twee broers is het beter vergaan. Hoewel Hinderk nog wel heeft samengewerkt met Diederik in Amsterdam, bleef hij altijd nauw contact onderhouden met het thuisfront. Rond 1835 vestigde hij zich in Gouda, maar vertrok uiteindelijk naar Leiden,

Het kerkorgel van de gebroeders Lohman uit 1839.

40

aangezien daar nog geen orgelbouwers waren. Gerhard was de enige die in Groningen bleef en nam daar de functie van zijn vader over. Vanuit die positie werkten hij en Hinderk veel samen en vormden ze het bedrijf 'N.A. Lohman en Zonen', met vestigingen in Groningen, Zutphen, Gouda en Leiden. Het is deze samenwerking die voor Lohman de meeste vruchten afwierp en de firma nationale faam bezorgde. Na Hinderk en Gerhard bleef de Lohmantak als orgelbouwer nog enkele generaties bestaan, alvorens hij werd overgenomen door andere firma's en verdween².

Het karakter van een Lohmanorgel

Hoewel bij de term orgelbouwers vaak wordt gedacht aan nieuwbouw van orgels, is dat slechts ten dele waar. De firma Lohman heeft meer orgels gerepareerd of gewijzigd dan nieuwe gemaakt. Waarschijnlijk gaat dit op voor de meeste orgelbouwers. Dit is te danken aan het feit dat orgels over het algemeen een lange levensduur beschoren zijn, mits ze goed worden onderhouden. Daarom speelt in het conserveringsproces de kwaliteit van het hout en de pijpen bij nieuwbouw of reparatie een belangrijke rol. Maar voor een succesvol orgelbouwer is naast de beschikking over en het gebruik van goede materialen meer nodig. Belangrijker zijn een fijnzinnig oog voor detail, een groot muzikaal gevoel en bovenal een talent voor ontwerp en uitvoering.

Dat de gebroeders Lohman deze kwaliteiten bezaten blijkt in eerste instantie uit een aantal prestigieuze opdrachten die ze binnensleepten. Zo mochten ze in 1835 aan het beroemde Moreauorgel van de St.Janskerk in Gouda een grote reparatie en wijziging uitvoeren, net als aan het Pieterskerkorgel in Leiden in 1843. De naam en faam die ze hiermee verwierven heeft de firma waarschijnlijk veel opdrachten opgeleverd.

Het orgel van Freytag-Schnittger in Zuidhorn uit 1793, dat model stond voor het Zoetermeerse orgel.

Elke orgelbouwer is anders. Niet alleen verschillen ze in capaciteit, maar ook is van eminent belang in welke stijl of traditie ze een orgel bouwden. Het feit dat de familie Lohman begonnen is in Groningen en van origine uit Duitsland kwam heeft op hen een grote stempel gedrukt. In Groningen werd voornamelijk de Schnittger-Hinsz-traditie gevolgd, die wordt gekenmerkt door zijn barokke, imponerend ruige klank. Orgels uit deze stad en ommelanden waren over het algemeen 'stoere' instrumenten. In een tijd waarin de orgelbouwtraditie uit de baroktijd langzamerhand verloren ging en een zwakke intonatie gangbaar werd, waren de Lohmans één van de laatsten die zich nog aan een krachtige wijze van intoneren hielden. Ten tijde van de bouw van het Zoetermeerse orgel had de firma zich echter wel aangepast aan het romantische orkestideaal van die tijd. Want tijdens de vroeg- en hoog-romantiek in de klassieke muziek moesten klanken namelijk lieflijker zijn en minder luid. De orgelbouwer diende zich in zijn ontwerp hier maar aan te conformeren, zo ook de Lohmans.

41

Het Lohmanorgel van Zoetermeer

Op het eerste gezicht doet het tweeklaviersorgel wat exotisch aan met zijn dubbel verlaagde middentoren. Het frontconcept valt echter te verklaren door te kijken naar de zojuist genoemde Schnittger-traditie. Het uitgangspunt was namelijk het Freytag-Schnittger-orgel in Zuidhorn uit 1793, dat eveneens opvalt door zijn verlaagde middentoren. Ook het labiumverloop – de lijn die door de opeenvolgende lippen of uitgangen van de pijpen ontstaat – van de gedeelde tussenvelden is bij beide orgels nagenoeg gelijk. De reden van de verlaagde middentoren in Zuidhorn was het lage plafond. In Zoetermeer is er geen eenduidig motief voor de verlaagde middentoren. Wel is

er een theorie die verband houdt met de wijzerplaat. Deze wijzerplaat boven op het orgel, gedragen door een atlasfiguur, is door middel van een stang verbonden met het uurwerk van Hermanus Brouckman op de tweede etage van de toren. De wijzerplaat stamt uit 1785 en heeft al voor de tijd van het Lohmanorgel aan dezelfde wand gehangen. Misschien heeft de kerk als opdrachtgever de firma Lohman gevraagd de klok op dezelfde plaats te laten. Wat de Lohmans nu gedaan hebben is heel eenvoudig. Zij hebben de middentoren niet naar boven verlengd, maar naar beneden en deze vervolgens gedeeld. Men vergelijk de twee orgels: in Zuidhorn ligt de onderlijst van de middentoren in één lijn met die van de tussenvelden, in Zoetermeer ligt deze aanzienlijk lager. Dat is het enige wezenlijke verschil tussen de twee ontwerpen, naast het feit dat alles van het Zoetermeerse orgel grootschaliger is. Zo heeft Zuidhorn maar vijf pijpen in de zijtorens, terwijl er bij Zoetermeer de gebruikelijke zeven in passen. Er is wel één merkwaardige toevoeging: de vreemde holle zijveldjes boven de vleugelstukken. Deze velden maskeren, evenals de vleugelstukken, het gedeelte van de kas dat buiten de zijtorens uitsteekt³.

De staat waarin het orgel verkeert, is voor huidige begrippen bijzonder. Natuurlijk zijn er bij elk orgel om de zoveel tijd restauraties nodig, maar de kwaliteit van het gebruikte hout en de mechaniek van het binnenwerk zijn bij het Zoetermeerse orgel uitzonderlijk te noemen. Hieruit blijkt dat de Lohmans vakmensen waren, die orgels bouwden voor vele toekomstige generaties.

Eer dat het orgel op 1 april 1839 in gebruik genomen werd, was het de traditie om haar te laten keuren door een vakman uit een andere gemeente. Voor Zoetermeer en Zegwaart was deze persoon niet de minste: J.B. Bremer, organist van de Lutherse kerk te Rotterdam. Hij had al eerder als keurmeester gediend bij het door de gebroeders Lohman gerestaureerde St.-Janskerkorgel in Gouda. Het tijdschrift 'Boekzaal der geleerde wereld' schrijft het volgende over de keuring van het orgel in de hervormde kerk:

Dit kunststuk werd (...) onderzocht en volkomen goedgekeurd door de Heer J.B. Bremer, Organist der Lutherse kerk te Rotterdam, en strekt alzoo tot eene nieuwe bijdrage, voor den reeds zoo zeer gevestigde roem der makers.

42

Tevens mocht Bremer de eerste dienst met orgelmuziek begeleiden, als wel een concert in de namiddag geven. De godsdienstige inwijding van het orgel werd verzorgd door H.R. de Hol, predikant te Zevenhuizen⁴.

Niet onvermeld mag de speeltafel (klavieren en registerknoppen) van het Zoetermeerse orgel blijven die men tot de mooiste van Nederland rekent. De prachtig gesneden bakstukken van het klavier en de ivoren versiersels zijn uniek te noemen.

Noten

- 1 Boekzaal der geleerde wereld, 1839 A, blz. 492-493
- 2 Talstra 1975, nr. 17, blz. 337-355
- 3 Van Eck, et al. 2001, blz. 377-379
- 4 Boekzaal der geleerde wereld, 1839 A, blz. 492-493

Niet onder stoelen of banken: het kerkinterieur

We schuiven ze niet onder stoelen of banken, de fraaie interieuronderdelen van de Oude Kerk te Zoetermeer. In dit hoofdstuk kunt u lezen welke belangwekkende interieurstukken de Oude Kerk rijk is, waar deze voor dien(d)en, welke kunsthistorische periode ze ver tegenwoordigen en of in deze objecten symbolische betekenissen schuil gaan.

Achtereenvolgens gaan we eens goed kijken naar de preekstoel, het doophek, de doopvont, de twee herenbanken, de regerings- of schoutenbank, de psalmborden, de beelden op de orgelkas, de koperen kronen, een aantal kleinere gebruiksvoorwerpen die horen bij deze kerk en haar kerkgangers en het smeedijzeren koorhek.

Tussen 1785 en 1787 werd de kerk totaal vernieuwd waarbij de middeleeuwse kerk werd vervangen door het huidige gebouw. Alleen de toren bleef staan en deze bleef dus ongewijzigd. Uit deze periode van de 18de eeuw stammen veel interieuronderdelen die hier besproken zullen worden.

Het interieur van de kerk in de jaren dertig van de 20ste eeuw.

De preekstoel

De preekstoel is een gebruiksvoorwerp en tegelijkertijd een pronkstuk. Preekstoelen komen we al tegen in menig laatmiddeleeuws, rooms-katholiek kerkgebouw. Daar was het echter één van de vele prachtige voorwerpen die het kerkgebouw bezat en zeker niet het kostbaarste of belangrijkste. Dit is in het protestantse kerkinterieur anders. Hier trekt de preekstoel alle aandacht naar zich toe alleen al vanwege de centrale plaats die deze inneemt in de kerkruinte. Vanaf de preekstoel laat de predikant het woord van God horen aan de leden van de gemeente. Hier heeft de predikant via een spiegel contact met de organist, die eveneens een belangrijke functie heeft. De preekstoel is de plaats waar de verkondiging van Gods reddende genade plaatsvindt en is het symbool van het Woord. De preekstoel zelf is symbool, maar bovendien is hij vaak verrijkt met sieraden die zijn betekenis nog eens extra onder de aandacht brengen. Bijvoorbeeld met een lessenaar waarop de opengeslagen bijbel rust. De bijbel is niet alleen het Woord waaruit gelezen wordt maar ook het Woord dat verkondigd wordt.

De preekstoel vinden we hier tegen het midden van de zuidgevel, direct zichtbaar bij binnenkomst via de ingangspartij aan de noordzijde (de kerktoren is aan de westzijde) en neemt duidelijk de centrale plaats in de inrichting in.

De in ossenbloedrood geverfde eikenhouten preekstoel is fraai uitgevoerd in de zogenaamde Lodewijk XVI-stijl (Louis Seize). Deze laat 18de-eeuwse stijl is strak en symmetrisch en hierdoor heel anders dan de voorafgaande Lodewijk XV-stijl, waarin ronde en a-symmetrische vormen domineren (rococo). Bijzonder is dat de preekstoel twee toegangstrappen heeft. Hierdoor is er geen enkele concessie gedaan aan de symmetrie van het geheel.

Kenmerkende Louis Seize-decoratiemotieven zijn: rozetten, parelijsten, guirlandes (slingers met fruit of blad) en door linten omwonden bladerbundels. Al deze ornamenten vinden we terug op de achthoekige kuip van de kansel, op de ronde traphekken die aan

De fraai symmetrische 'Louis Seize' preekstoel van de beeldsnijder Frans van Ursel uit 1787. Aan weerszijden twee banken met nog wat resteert van het doophek van dezelfde meester dat vroeger de gehele dooptuin 'omtuinde'.

Het reliëf op de voorzijde van de kuip van de preekstoel is een uitbeelding van het bijbelverhaal uit het oude verbond: 'Mozes ontvangt de stenen tafelen'.

bedrag van fl. 1.025, —. (ter vergelijking het honorarium van Giudici: fl. 1.200, —!)

Giudici en Van Ursel werkten overigens vaker samen zoals bij de Rotterdamse St. Rosaliekerk die al eerder in dit boekje is genoemd. Net als Giudici is Van Ursel in staat om zowel in de barokke stijl als in de classicistische stijl te werken.

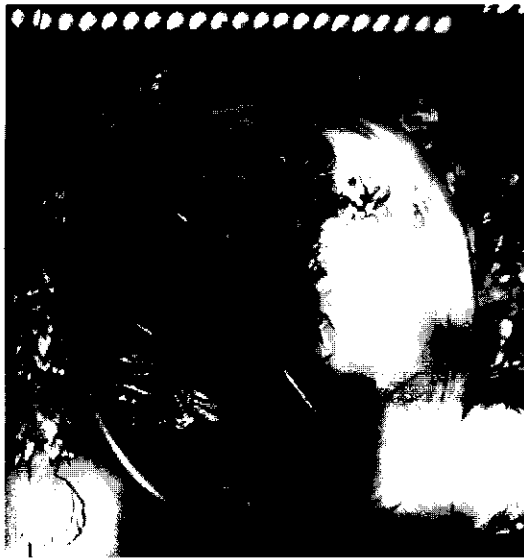
We kijken even wat dichterbij naar de voorstellingen op de drie staande ovalen op de kuip van de preekstoel. Links zien we Mozes bij het brandende braambos. In het midden, aan de voorzijde van de preekstoel, Mozes die de stenen tafelen met de tien geboden krijgt aangereikt op de berg Sinaï. Rechts een voorstelling met de verspieters van het beloofde land met de druiventros uit Escol.

45

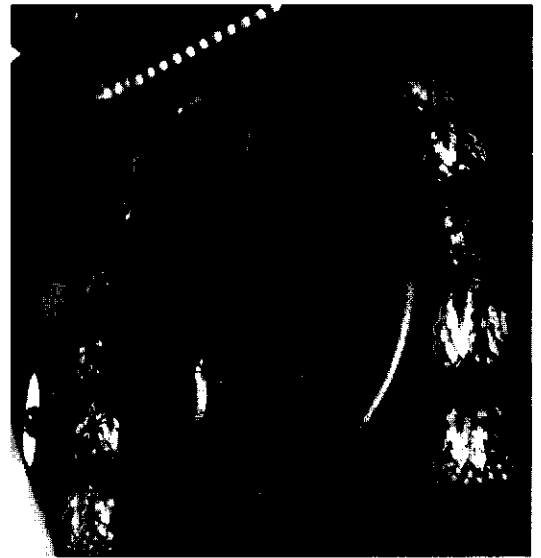
Symboliek op de preekstoel

'Wet' en 'Evangelie' vormen vaak het inhoudelijke decoratiemotief op de protestantse preekstoel. Dit ligt enigszins voor de hand omdat we deze twee samen mogen beschouwen als een kernachtige samenvatting van het Woord. Het Woord dat vanaf de kansel verkondigd wordt, met als bron de bijbel met het oude en het nieuwe verbond (testament). Volgens het verhaal uit het oude verbond gaf God aan Mozes twee stenen tafelen met daarin gegrift de tien geboden op de berg Sinaï. Mozes was de leider van het volk van Israël. Deze tien wetten moesten Mozes en zijn volk helpen de juiste weg te gaan. Dit zien we uitgebeeld op het middelste, centrale reliëf. Direct boven het reliëf bevindt zich de lessenaar met de opengeslagen kanselbijbel waarin ook het evangelie volgens de vier evangelisten Mattheus, Marcus, Lucas en Johannes staat. In dit nieuwe verbond waarin het leven van Jezus als zoon van God op aarde beschreven is, wordt verwezen naar de wetten uit het oude verbond.

In het linker reliëf wordt verwezen naar het verhaal van de schaapherder Mozes die de kudde van zijn schoonvader hoedt. God spreekt tot Mozes via het brandende bosje dat maar niet opbrandt. Hij vertelt Mozes dat deze de uitverkorene is om de Israëlieten uit de slavernij van de Egyptenaren te halen en te leiden naar Kanaän, het beloofde land: het land van melk en honing. Mozes zit geknield en heeft uit eerbied zijn schoenen uitgedaan.

Het reliëf op het linker toegangsdeurtje van de kuip van de preekstoel is een uitbeelding van het bijbelverhaal uit het oude verbond: 'Mozes bij het brandende braambos'.

Het reliëf op het rechter toegangsdeurtje van de kuip van de preekstoel is een uitbeelding van het bijbelverhaal uit het oude verbond: 'de verspieders van het Heilige land met de druiventros uit Escol'.

Rechts zijn de verspieders van het beloofde land afgebeeld. Het volk van Israël was op reis naar het beloofde land en vlak voor aankomst werden er verspieders vooruit gestuurd. Hier zijn twee mannenfiguren afgebeeld die een enorme tros druiven dragen. De tros druiven is opgehangen aan twee stokken die op de schouders van de mannen liggen. Zij zijn teruggekeerd uit het beloofde land en laten met hun zware vracht zien dat het beloofde land inderdaad een rijk en vruchtbaar land is.

46

De hand van de meester Frans van Ursel

De prachtig gesneden reliëfs doen klassiek aan. De figuren zouden zo van een Grieks tempelfront gewandeld kunnen zijn. Toch verraden de diagonale lijnen in de voorstellingen de meer barokke stijl van Van Ursel. Zo vormt de herdersstaf van Mozes een diagonaal die tevens de centrale lijn is die het midden van de voorstelling aangeeft: het hoofd van Mozes dat hij beschermt met zijn armen tegen het oplaaiende vuur en de rook van het braambos waarin eveneens een diagonaal is te herkennen in dezelfde richting. De herdersmantel waarvan de plooi val trefzeker is weergegeven voegt nog een zeer beweeglijk accent toe aan de voorstelling. De mantel hangt niet zoals bij klassieke beelden stil neer over het lichaam, maar waait op en vormt een fraaie werveling die past bij het wonder van dit bijbelverhaal.

Het centraal geplaatste reliëf waarin Mozes de tien geboden van God ontvangt, is ook met een zelfde diagonaal te lezen van rechtsonder naar linksboven. De voeten van Mozes en de handen van God zijn heel mooie details uit deze voorstelling die het verhaal aan ons vertellen. Hier geeft de kunstenaar met bazuinen en stralen die uit de Goddelijke wolk komen aan dat deze gebeurtenis zeker niet geruisloos voorbij ging! Centraal in de voorstelling vinden we het voornaamste: de stenen tafelen.

De twee gespierde dragers van de druiventros uit Escol zijn elegant in de klassieke contraposto-houding geplaatst. Hiermee wordt in de beeldhouwde figuur een draaiing en een s-curve bewerkstelligd door een standbeen en een zogenaamd speelbeen.

Het centrum van deze compositie dat aangegeven wordt door twee kruisende diagonalen is de enorme druiventros die verwijst naar vruchtbaar land.

Nog meer sieraden op de preekstoel

Behalve het mooie houtsnijwerk zijn andere sieraden van de 'kuip' ofwel de preekstoel, de koperen lessenaar en een twee-armige kandelaar met twee blakers voor twee kaarsen.

De rekening van geelgieter Gerrit Bakker te Rotterdam uit het archief van de Hervormde gemeente Zoetermeer uit 1787 vertelt ons wat hij leverde ten dienste van de (toen) nieuwe kerk:

- 2 kronen van best geel koper, 2 hoog met 16 armen 496,6, -
- 2 lessenaars met armen, een arm met 2 blakers, een arm met een koker voor de zandloper en een stijl voor de voorlezer 152,12, -
- 4 metalen dotten voor de steen (fundatiesteen) 7,2, -
- 5 oude kronen verzet, de armen en pijpen gerepareerd en opgeschuurd 25, -, -
- 10 dubbele armen gerepareerd en opgeschuurd 5, -, -
- 2 bellen (1 a 28 st. en 1 a 23 st.) geleverd aan de beeldhouwer voor het model van het schildje (op de kronen) 2,6, -

Doopvont in de dooptuin

Op de tekening van het bankenplan uit 1787 is duidelijk zichtbaar hoe de preekstoel het centrum van de kerk vormt met alle (vaste) banken hieromheen opgesteld. Ook zichtbaar is dat een rechthoekige ruimte om de preekstoel omheind was, de zogenaamde dooptuin. De naam geeft het al aan; in deze ruimte werd gedoopt.

De doopvont stond binnen deze omheining, het zogenaamde doophek. De huidige doopvont, met een zilveren bekken en een koperen voet, staat vlak onder de preekstoel opgesteld en is gekocht van een legaat. Op het deksel van de zilveren doopschaal is de volgende tekst rondom ingegraveerd: GEDACHTENIS VAN DE HEER D. GROEN OVERLEDEN TE ZEGWAART DEN 19 JULIJ 1875. De oude eikenhouten doopvont met koperen bekken uit 1787 werd verkocht. In het protestantse kerkinterieur bestond een voorliefde voor het gebruik van koper. Koper is niet kostbaar, zoals goud of zilver, het werd destijds gebruikt voor alle mogelijke gebruiksvoorwerpen van goede kwaliteit en gaf glimmend gepoetst een rijk accent aan het zware eikenhout. Op deze wijze wist men de waardigheid en voornameheid die men voor een kerk vereist achtte, te combineren met eenvoud en degelijkheid. De lessenaar en het doopbekken zijn dan ook niet zelden uitgevoerd in koper.

Echter omstreeks 1800 veranderde de voorkeur voor koper, met name bij gebruik voor het doopbekken. Het bezwaar tegen een mooi en opvallend doopvont, voor een deel ook ontstaan uit reactie tegen wat

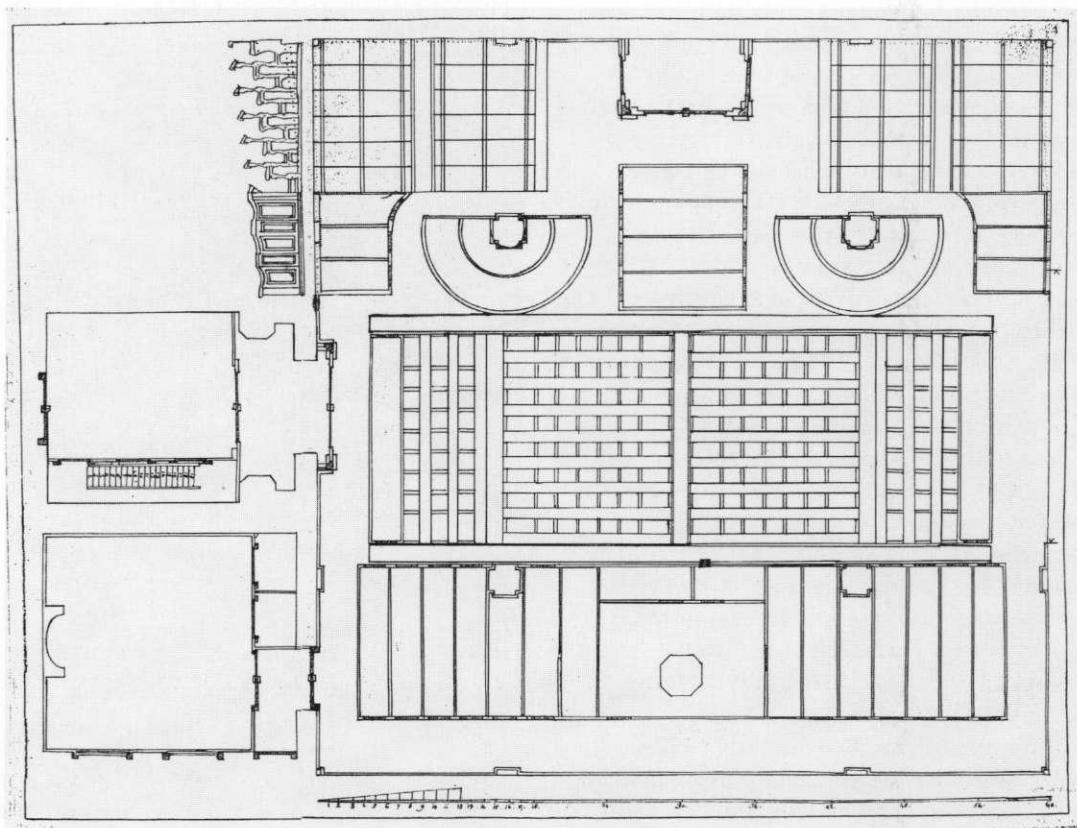
Zilveren doopschaal met deksel, op koperen standaard uit 1873.

gezien werd als rooms-katholiek misbruik, speelde niet meer zo'n rol. Werden voorheen nog wel doopbekkens eenvoudig aan de kansel opgehangen, nu mocht het gerust een vrij opgesteld doopvont zijn met een fraai uiterlijk. Het past in deze verandering van smaak, dat men ook voor de Zoetermeerse kerk een zilveren bekken aanschafte en daarbij een passende koperen standaard kocht.

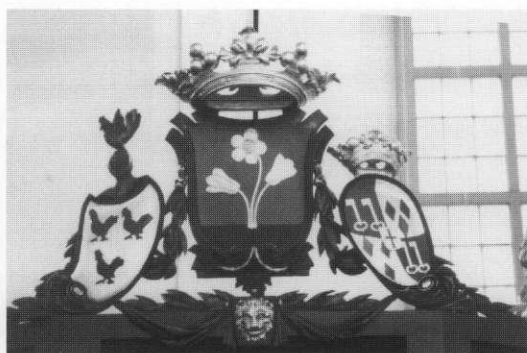
In de dooptuin bevindt zich ook de zogenaamde voorlezerslessenaar. Deze is vaak aan de voet van de preekstoel te vinden. Hier is dat ook het geval. Net als de lessenaar op de preekstoel is zij van geel koper en in een fraaie vorm gegoten. Ze is bevestigd aan wat nog over is van het vroegere doophek. Omdat voor het voorlezen iemand speciaal vanwege het volume en de geofendheid van zijn stem werd uitgekozen was een klankbord boven de voorlezerslessenaar niet nodig; we hebben het over een tijd dat er nog geen microfoons waren! De predikant die niet altijd over een bijzonder krachtig stemgeluid beschikte, had hulp van het klankbord boven het spreekgestoelte en bevond zich tevens hoger. Bovendien is zijn rol met de bediening van het Woord in de preek veel belangrijker. De voorlezerslessenaar werd louter gebruikt voor bijbellezing.

Bankenplan

De indeling van de banken zoals deze te zien is op een foto uit 1929 veranderde pas bij de grootscheepse restauratie van 1970. De banken werden toen vervangen door losse stoelen. Tot 1970 had iedereen zo zijn vaste plaats in de kerk, want je huurde er een plekje. En hoe voornamer of rijker des te beter je zitplaats. Hoewel je het tegenwoordig anders zou ervaren, was een plaats in een vaste bank deftiger dan een plaats op een losse stoel. Het

Indeling van de banken in de kerk volgens het bouwplan uit 1785. Bouwpenetekening.

Wapens van mr. Gerardus van Aalst Schouten (links), dat van zijn vrouw Elisabeth van Reverhorst (rechts), en van de gemeente Zoetermeer (midden) op de herenbank.

was in veel kerken ook gebruikelijk dat de vrouwen gescheiden zaten van de mannen. Hoe ze van elkaar gescheiden zaten, verschilde vaak per kerk en hier kan dus geen algemene regel voor worden gegeven. Het meeste aanzien hadden de mensen in de zogenaamde herenbanken. Deze waren bestemd voor de ambachtsheren van Zoetermeer en Zegwaart.

Herenbank van de ambachtsheer van Zoetermeer, mr. Gerardus van Aalst Schouten en zijn echtgenote Elisabeth van Reverhorst.

Herenbanken

De Zoetermeerse kerk is twee herenbanken rijk. Boven de banken die rond twee pijlers tegenover de preekstoel staan opgesteld, hangen luifels met hier bovenop decoraties en wapenschilden. Beide banken hebben een halfronde vorm, wat goed te zien is op de tekening van het bankenplan van de hele kerk. In feite zijn de banken een in het midden doorsneden tienkant.

Het hoekige karakter wordt benadrukt door de pilasters die op iedere hoek zijn aangebracht en de rechthoekige panelen hiertussen. Op de drie middelste zijden van de gehalveerde tienkant is de eigenlijke bank geplaatst. Via toegangsdeurtjes met koperen knoppen kan de herenbank worden betreden. Er zijn in alle banken voetenplanken aanwezig. Deze zijn voorzien van gaatjes. In diverse motieven zijn steeds per zitplaats gaten bij de voeten te vinden. Onder de voetenplank is ruimte. Hier konden schaaltes met hete kolen of turfjes onder geplaatst worden zodat de voeten warm bleven tijdens de koude perioden van het jaar.

De herenbank van Zegwaart, de bank aan de westzijde (de linkerbank gezien vanaf de preekstoel) draagt het wapen van de familie Osy. Op een zilveren schild staat een groene boom op een groen terras 'vastgehouden door twee paarden', geflankeerd door twee goudkleurige leeuwen. De linkerleeuw houdt een banier met een goudkleurige leeuw op een blauwe achtergrond vast, de rechterleeuw een banier met drie kepers. De wapenspreuk (het devies) luidt: ARTE LABORE PATIENTIA (kunst bewerkt geduld).

De herenbank van Zoetermeer, de bank aan de oostzijde (de rechterbank gezien vanaf de preekstoel) draagt links het wapen van mr. Gerardus van Aalst Schouten, ambachtsheer van Zoetermeer van 1758 tot 1816: een zilveren schild met drie rode hanen en als helmteken ook een rode haan. En rechts dat van zijn echtgenote Elisabeth van Reverhorst,

Het ornament dat de regerings- of schoutenbank siert, gemaakt door David Pieters.

ambachtsvrouw van 1816 tot 1833: I en IV gouden sleutels op blauw, II en III rode ruiten op een zilveren achtergrond, in het midden een gouden hartschild met een rood kruis met boven het geheel een gouden kroon. Daartussenin bevindt zich het wapen van Zoetermeer met in blauw drie gouden gesteelde bloemen op een zwart terras. Dit is het wapen van Zoetermeer zoals het eruit zag voordat de tweelingdorpen in 1935 samen verder gingen als de gemeente Zoetermeer.

De regerings- of schoutenbank met voldoende zitplaatsen voor de gezagsdragers van de gemeenten Zegwaart en Zoetermeer en notabelen van de kerk.

De regerings- of schoutenbank

Tussen de twee herenbanken in staat de regerings- of schoutenbank opgesteld. Deze bank was bedoeld voor de verschillende gezagsdragers van de gemeenten Zegwaart en Zoetermeer. De bank heeft een heel andere vorm dan de herenbanken en biedt ook veel meer zitplaatsen. Vier deurtjes aan weerszijden geven steeds toegang tot een iets hoger gelegen bank. Het geheel wordt passend bekroond met een luifel die wanneer je het ornament erbij telt, aan de voorzijde de vorm heeft van een klassiek tempelfront dat steunt op twee vierkante gecanneleerde zuiltjes die de Dorische orde in herinnering roepen (cannelures zijn de verticaal uitgesneden banen).

Deze bank is bekroond met een ornament van houtsnijwerk dat door David Pieters in 1787 is gemaakt. Een opengeslagen boek met een herdersstaf (Jezus was net als Mozes een herder) staat symbool voor het nieuwe verbond, de tafelen der wet staan symbool voor het oude verbond en het brandende vuur voor de altijd aanwezige en ons omringende God. De Latijnse spreuk *ONUS LEVE PONDUS GRAVE* betekent: lichte last zware vracht. En is een verwijzing naar respectievelijk het nieuwe en het oude verbond tussen God en de mensen.

Psalmborden in Lodewijk XVI-stijl

Op een rekening van 27 november 1787 is gespecificeerd dat J. Robijn, die net als de architect Giudici uit Rotterdam kwam, fl. 100, – kreeg voor het maken van vier psalmborden. We kunnen op deze houten psalmborden dezelfde decoratieve elementen terugvinden als op de preekstoel. De ornamenten zoals de guirlandes, parellijsten en de

ovale vorm van het tekstveld passen bij de preekstoel en er is dus opnieuw sprake van de Louis-Seize stijl. De vaas met de granaatappel bovenop is een mooie herhaling van de granaatappels boven de ingangspartij aan de noordzijde, de kant van de Dorpsstraat. De sierlijke letters en cijfers steken met hun gouden kleur duidelijk af tegen de donkere achtergrond. De psalmborden worden zo opgehangen dat iedereen vanuit de kerk zicht heeft op de tekst. Deze tekst vermeldt welke psalmverzen en gezangen in de dienst aan de orde komen. Het psalmbord vormt in het protestantse kerkinterieur een vast onderdeel. Het bescheiden interieurobject staat eigenlijk niet in verhouding tot de grote betekenis die het zingen door de eeuwen heen bij de meeste gelovigen tijdens de samenkomsten van de gemeente heeft gehad en nu nog steeds heeft!

De koster brengt voor elke dienst de juiste nummers aan op het psalmbord. Bij deze exemplaren gebeurt dit door koperen plankjes die aan pinnetjes op het bord gehangen kunnen worden.

Eén van de vier psalmborden in Louis Seize-stijl. De nummers van de psalmen en verzen worden met koperen plaatjes op het bord gehangen.

De beelden op het Lohmanorgel

Ter decoratie zijn op de kas van het Lohmanorgel drie beelden en een klok geplaatst. De beelden zijn ouder dan de kas want ze hoorden zeer waarschijnlijk bij de aankoop van het eerste orgel in 1809. Voorheen hing de klok, die waarschijnlijk uit 1787 dateert, tegen de muur van de kerk. Het orgel ontnam het zicht op deze klok en daar is een oplossing voor gevonden. Het uurwerk kwam boven op de kas van het orgel en wordt gedragen door een sterke mannenfiguur. Wellicht is het Atlas die in plaats van het hemelgewelf de tijd op zijn rug torst. Het is een zeldzame combinatie. Veel vaker bekroont de figuur van koning David met zijn harp de protestantse orgelkas. Koning David staat dan symbool voor de muziek en de dichtkunst omdat hij in de bijbel wordt beschreven als harpspeler en dichter is van vele in de bijbel opgenomen psalmen. Bovendien kan koning David gelden als het prototype van de wereldse machthebber die als 'oppervoogd' de eredienst in de tempel bevordert en bekostigt.

Minder zeldzaam zijn de zinnenbeeldige vrouwenfiguren die met de harp en de luit een verwijzing zijn naar de liefde.

Zowel de vrouwenfiguren als de mannenfiguur hebben een zeer klassieke uitstraling. Zeker nu ze wit gemaakt zijn bij de recente opknapping. Beide dames hebben de al eerder genoemde contraposto houding en door de kleding heen zien we de vormen van het lichaam (de zogenaamde natte stijl). De opstelling van de drie is symmetrisch. De vrouwenfiguren bespelen de luit (links) en de harp (rechts) respectievelijk met de linker- en met de rechterhand, de diagonale lijnen die de instrumenten vormen zijn keurig gespiegeld. De klok vormt een prachtig middelpunt. De rechte houding van de dragende mannenfiguur benadrukt dit middelpunt.

Bij de kas van het orgel hoort ook een balustrade. Deze bestaat uit gebogen houten panelen met op de hoeken pilasters. Boven op de balustrade is ter decoratie sierlijk houtsnijwerk

De beelden met de klok op de orgelkas. Een zeldzame orgeldecoratie met een duidelijke knipoog naar de godenbeelden uit de Griekse oudheid.

toegepast. In opengewerkt gebladerte dat donkergroen is geverfd komen goudgeverfd bloemen en vier dieren naar voren. De 'gouden' dieren springen letterlijk uit het houtsnijwerk tevoorschijn. Het zijn van links naar rechts: een rund, een paard, een hert en een leeuw.

52

Koperen kronen

In de grote ruimte boven de kerkbanken trekken vooral de twee grote koperen kronen die voor verlichting moeten zorgen de aandacht. Ze werden bij de nieuwbouw van de kerk in 1785-1787 geleverd door Gerrit Bakker. De wapenschildjes in Lodewijk XVI-stijl die deze kronen sieren, heeft Bakker vervaardigd naar houten modellen van J. Robijn, de houtsnijder van de psalmborden. Robijn ontving hiervoor van Bakker twee bellen (klokjes) als betaling.

Naast deze twee kronen zijn er nog vijf kleinere kronen uit het tweede kwart van de 17de eeuw en een grotere, een dertig-armige kroon die geschonken is door de vrouwenvereniging Febé ter gelegenheid van de restauratie in 1967-1970, voor de verlichting van de Zoetermeerse Oude Kerk. De laatste hangt centraal in de preekkerk en is bevestigd aan het plafond midden in een fraai gestucte rozet.

Vandaag de dag zorgen de kronen voor elektrische verlichting. Maar vroeger, heel anders dan in de rooms-katholieke kerken, werden in het protestantse kerkgebouw slechts kaarsen gebrand ter verlichting. Overigens droeg de kaarsverlichting ook bij tot voornaamheid. In de 18de eeuw gold immers dat trouwen en begraven bij kaarslicht buitengewoon deftig was. Er waren verschillende manieren om de kronen van kaarsen te voorzien. Zo kon de koster of zijn helper een trap neerzetten naast de kroon of een plank leggen over de banken. Een andere mogelijkheid was dat de kroon, die in balans hing door een contragewicht, voor het opsteken van de kaarsen met een haak naar beneden werd getrokken en tijdelijk van een

De dertig-armige koperen kroon geschenken door de vrouwen vereniging Febé.

paar ijzeren gewichten werd voorzien. Als de kaarsen waren vervangen werden de gewichten weer afgehaakt en kon de kroon weer de lucht in. U kunt zich voorstellen dat het schoonmaken van koperen kronen die overigens uit elkaar gehaald kunnen worden en soms uit enkele honderden losse onderdelen bestaan, een enorme klus is. De meest voorkomende vorm van de geelkoperen kronen kan als volgt worden omschreven: aan een meestal baluster-vormige stam zijn 'vluchten' (een, twee of drie) bevestigd van elk vijf tot acht gebogen armen, die kaarsenhouders dragen. Deze kaarsenhouders zijn voorzien van schotels, ook wel druipschalen of vetvangers genoemd. Ter verzwaring is onder aan de stam een zware bol gehangen. Hierop kan een versiering zijn gegraveerd. Bij dure exemplaren komt het voor dat de stam een sierbekroning heeft, bijvoorbeeld in de vorm van een duif, arend of wapenschildje, zoals de twee Zoetermeerse kronen.

Overigens is het best bijzonder dat de kerk zoveel fraaie kronen bezit. Toen circa 1918

kwam, was het dankzij een gulle gift dat de kronen in het bezit van de kerk gebleven zijn. Het was namelijk de bedoeling om de kronen te verkopen om het elektrische licht te bekostigen.

elektriciteit ook voor de kerk beschikbaar

Het oude avondmaalsgerief opgesteld op avondmaaltafels in het koor van de kerk.

Avondmaalsgerei

Naast het mooie koperwerk bezit de kerk ook nog het oude avondmaalsgerei, bestaande uit twee tinnen schenkkannen, een tinnen collecteschaal, twee tinnen avondmaalsbekers, vijf tinnen avondmaalsborden en twee zilveren avondmaalsbekers.

De meeste tinnen voorwerpen zijn van Engelse makelij: 'Crown & Roses'. Op één van de voorwerpen is de datering 183... leesbaar. Helaas is het tin in niet al te beste conditie. Sommige objecten zijn beschadigd en bij verschillende objecten is tinpest te bespeuren. De twee zilveren avondmaalsbekers uit de zeventiende eeuw echter zien er nog prachtig uit. Beide zijn aan de onderzijde gegraveerd met de tekst De Kerck 1679. De bekers zijn in Haarlem (1647) en Leiden (1649) gemaakt en zijn gedecoreerd met gegraveerde bloemen en blad. Eén van de twee bekers heeft als hoofdmotief aan drie zijden een ranke vogel op lange poten, de andere beker heeft drie zijden met steeds een andere bloem als centraal motief. 1679 is het jaar waarin ze in het bezit van de kerk gekomen zijn. Ze zijn een plekje in de vitrine waard.

Objecten ten behoeve van de collecte

Bij de diverse voorwerpen van tin voor de avondmaalsviering werd een collecteschaal genoemd. Eveneens in het bezit van de kerk zijn twee zilveren collectebekers (1945 en 1950). Deze werden net als de schaal gebruikt bij de avondmaalsvieringen die vier keer per jaar op de zondag plaatsvinden. De kerkgangers kunnen dan in groepen van circa dertig personen aanzitten aan de avondmaalstafels in het koor. De collectebekers bieden de kerkgangers meer privacy bij het geven van zijn of haar bijdrage. In de beker wordt een sky-leren zakje gehangen zodat je zelfs niet kunt horen of en hoeveel iemand geeft. Bij de tinnen schaal die geheel open is, is dit natuurlijk geen geheim.

54

Niet alleen bij de avondmaalsviering is er gelegenheid om geld te geven, ook tijdens de reguliere kerkdienst wordt gecollecteerd. Dit gebeurt met de zogenaamde collectezakken. Deze zijn opgehangen op een rek onder de preekstoel en aan de uiteinden van de banken naast de preekstoel. Deze collectezakken kunnen met de twee handgrepen gemakkelijk worden doorgegeven in de kerk. Achter de preekstoel aan de muur hangt nog een zestal collectezakken met een lange steel. Met deze laatste kunnen diakenen collecteren. Dit wordt ook wel 'hengelen' genoemd.

Nog een manier om te collecteren is via het offerblok aan de uitgang. Deze 17de eeuwse blokken ziet u aan weerszijden van de uitgang via de toren.

Over het algemeen werd gecollecteerd voor de diaconie (armenzorg) maar ook kon en kan een collecte of speciale gift gedaan worden voor de kerk, het orgel, nieuwe banken, voor de school of voor een ander goed doel.

Offerblok met het jaartal 1653, dat vooral bedoeld was voor het collecteren van geld voor de armen.

Koorhek

Bij de nieuwbouw die in 1787 gereed kwam had het gebouw aan de oostgevel een koor. Koor en toren waren al onderdelen van het oude kerkgebouw. Er tussenin is het nieuwe kerkgebouw neergezet. De koorruimte die als ruimtelijke tegenhanger van de toren in functionele zin niet heel hard nodig was, werd van de preekkerk afgescheiden door een eenvoudig doch fraai smeedijzeren koorhek. Door het transparante karakter van deze afscheiding bleef het ruimtelijke effect van dit koor gehandhaafd. Het koor werd in eerste instantie gebruikt voor avondmaalsvieringen, maar heeft ook als schoollokaal en rommelhok dienst gedaan. Deze ruimte wordt nu nog steeds gebruikt voor de avondmaalsvieringen.

Het smeedijzeren hek staat tegenwoordig tegen de achterwand van het koor opgesteld. Met dit hekwerk naar het ontwerp van architect Giudici sluiten we dit hoofdstuk passend af.

Het koor met het smeedijzeren koorhek tegen de achterwand. De koperen kroon van Gerrit Bakker met bovenop de stam de koperen schildjes passen bij de psalmborden en de staande ovalen van de preekstoel. De kronen en het koorhek zijn beide uit 1787 en werden uitgevoerd onder supervisie van architect Giudici.

De toren voor de restauratie, omstreeks 1955.

Restauraties aan kerk en orgel

Een bouwvallig geheel

In de jaren vijftig bleken zowel de kerk, de toren als ook het gietijzeren hek rond de kerk hoognodig gerestaureerd te moeten worden. Het hek werd in 1955 vervangen door een stenen muurtje. Een gedeelte van het oude hek werd verplaatst naar de inmiddels gesloopte boerderij aan Rokkeveenseweg 34. Toen de Rijksdienst voor de Monumentenzorg er achter kwam dat voor het muurtje verkeerde stenen gebruikt werden, is het reeds gebouwde gedeelte van de muur in één nacht afgebroken en opnieuw gebouwd met goede stenen. De toren was inderdaad hard aan restauratie toe. De funderingen bleken te zwak om de zware toren te kunnen dragen en de muren vertoonden flinke scheuren. De toren stond inmiddels bekend als de wiegende toren van Zoetermeer.

Nadat in 1958 eerst een noodconstructie aan de toren was aangebracht, werd in 1959 begonnen met het maken van een nieuwe paalfundering en een betonnen draagvlak onder de toren. De palen werden op een afstand van een paar meter van de toren voorzichtig in de grond gedrukt, waarna het horizontale draagvlak werd aangebracht. Bovendien werden twee extra steunberen tegen de toren geplaatst, die nog te herkennen zijn aan het ontbreken van natuurstenen hoekblokken.

De scheuren werden hersteld en het muurwerk kreeg een grondige schoonmaakbeurt. Waarschijnlijk werd tijdens de restauratie ook de ingang van de toren verbreed tot een dubbele deur met rond bovenlicht. De oude deur was veel smaller en had een rechthoekig bovenlicht. In 1962 was de restauratie voltooid, die in totaal fl. 440.000,— had gekost, welk bedrag met steun van rijk, provincie en gemeente werd opgebracht. Het dagblad Het Binnenhof kon dan ook reeds in november 1961 verheugd melden dat na een levensgevaarlijke toestand, de wiegende toren van Zoetermeer weer stevig op het fundament stond.

57

Restauratie van de kerk

Als laatste kwam het kerkgebouw zelf aan de beurt. Dat ook hier niet al te lang meer met opknappen moest worden gewacht, blijkt uit het volgende citaat uit maart 1966, dat ontleend is aan dagblad Het Vrije Volk: "Op onze wandeling langs bouwvallige bevallige oude kerken, waarvan de dakpannen rammelen, de balken en deuren kraken, de muren zuchten en de beren steunen, hebben wij als derde object de kerk van Zoetermeer opgezocht. Geen lege kerk, omdat de gemeente te klein zou zijn, maar 'n lege kerk omdat talrijke kerkgangers gevaar liepen door vallend gesteente te worden getroffen. De kerk is daarom gesloten. Een zwak oud kerkgebouw in een krachtig groeiend industriegebied.' Nadat aanvankelijk was gekozen voor een gedeeltelijke restauratie, waarbij alleen de kap en de plafonds, alsmede het meubilair en het orgel hersteld zouden worden, werd in 1967 besloten tot een algehele restauratie van de kerk. De restauratie stond onder leiding van

Het desolate interieur van de kerk tijdens de restauratie in 1968.

architect P. van der Sterre uit Leiderdorp die ook de toren had gerestaureerd. Zijn merkteken met jaartal 1970 is op één van de opgangen naar de preekstoel geschilderd. Ook van de kerk bleek de fundering niet optimaal meer te zijn. Omdat de koppen van de funderingspalen zacht waren geworden, vertoonde de kerk verzakkingen naast de toren. Er werd dan ook een nieuwe fundering gemaakt van betonnen drukpalen. Het hout van de ramen bleek over het algemeen slecht te zijn en van de meeste ramen zijn daarom de stijlen vervangen. De 18de-eeuwse consistorie naast de toren kreeg een extra verdieping. Door deze verhoging zou het dak een deurtje in de zuidelijke muur van de toren blokkeren, zodat men besloot een dak te maken met een zijschild aan de kant van het deurtje. Delen van de ingangspartij aan de noordzijde bleken door het roesten van de zich daar bevindende ijzeren ankers beschadigd te zijn. De ankers werden vervangen door roestvrij stalen ankers en de beschadigde

natuursteen werd deels gerepareerd en deels vervangen. Deze ingang wordt thans alleen nog bij bijzondere gelegenheden gebruikt. De hoofdingang is nu aan de westkant van de toren.

Een nieuw interieur

Ook binnen werd toentertijd het een en ander aangepakt. Het oude stucplafond in de kerk werd grotendeels verwijderd met uitzondering van de ornamenten, waarna een geheel nieuw plafond met steengaas werd aangebracht. De muren werden opnieuw gepleisterd. Het muurgedeelte achter het orgel was vroeger beschilderd geweest met draperieën. Deze zijn later onder verf- en witlagen verdwenen en kwamen ernstig beschadigd door het afbladderen van het pleisterwerk en scheuren in de muur weer tevoorschijn. De geschilderde draperieën werden toen zo goed mogelijk gereconstrueerd, maar zijn thans weer weggehaald.

Het oude als eikenhout geschilderde meubilair werd hersteld en opnieuw geschilderd in een ossenbloedrode kleur, die bij onderzoek naar de oude verflagen de oorspronkelijke kleur bleek te zijn geweest. In plaats van banken werd gekozen voor losse stoelen, omdat de oude banken niet te herstellen waren en nieuwe banken per zitplaats het dubbele zouden kosten van stoelen. Tevens werd besloten het bankenblok onder de orgelgalerij terug te brengen tot één enkele bank. Hoe de kerk er voor de restauratie van binnen uitzag geeft een interieurfoto uit omstreeks 1929 weer.

Het gebruik en de inrichting van het koor bracht nog een klein probleem met zich mee. Het koor was tot de sluiting van de kerk in gebruik als rommelhok en het verkeerde in verwaarloosde toestand. Men dacht er al langere tijd over om de ruimte (weer) te gebruiken voor de viering van het heilig Avondmaal. Om deze zo goed mogelijk te kunnen benutten, werd voorgesteld het koorhek dat het koor naar de preekkerk toe afsloot, tegen de achterwand te plaatsen. Dit laatste bleek op veel bezwaren van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te stuiten, maar deze waren kennelijk niet onoverkomelijk, want het koorhek bevindt zich nog steeds tegen de achterwand. De nieuwe avondmaalstafels en stoelen werden geschilderd in dezelfde tint als het overige meubilair.

De zeven oude koperen kronen werden schoongemaakt. De beide grote kronen kregen een andere plaats in het midden van het achterste gewelf en het koorgewelf. De dertig-armige kroon die thans in het middendeel hangt, is een geschenk van de Vrouwenvereniging Febé ter gelegenheid van de voltooiing van de restauratie. Tevens kreeg de al jaren niet meer werkende klok boven het orgel een elektrisch uurwerk, zodat hij weer dienst kon doen. Alleen duurde dat niet lang, omdat de klok vanwege de storende geluiden tijdens het orgelspel weer stil is gezet.

Gedurende de periode dat de kerk gesloten was deed de op 22 mei 1965 in gebruik genomen Morgensterkerk aan de Nassaulaan dienst. Ter onderscheid van deze nieuwe kerk werd de hervormde kerk toen Oude Kerk genoemd. De omvangrijke restauratie van de Oude Kerk werd voltooid in 1970 en op 17 september van dat jaar kon de kerk feestelijk opnieuw in gebruik worden genomen. De totale kosten van de restauratie beliepen uiteindelijk ruim één en een kwart miljoen gulden, welk bedrag ook nu weer met steun van rijk, provincie en gemeente bijeengebracht werd.

Opnieuw een restauratie

Bij de onlangs afgeronde restauratie ging het alleen om de ramen. In de jaren zeventig nog vervangen, bleken zij in 1999 gebreken van lekkage, tocht en rotting te vertonen. Het was op een gegeven moment zo erg dat na een regenbui eerst gedweild moest worden voordat de kerkdienst kon aanvangen.

Er was echter één probleem. Het orgel zou binnenkort ook al een grote onderhoudsbeurt krijgen. Een fijne afstemming met het herstel van het orgel was noodzakelijk, aangezien de kerk anders twee keer zou moeten sluiten. Ook andere problemen als bescherming van het orgel zouden dan hoge kosten met zich meebrengen. Besloten werd om de restauraties daarom gelijktijdig uit te voeren.

De operatie om de stijlen en het overige houtwerk van de ramen te vervangen lijkt

Het orgel van de Oude Kerk voor de restauratie van 2002.

eenvoudig, maar was complex en uiterst kostbaar. Gelukkig kon de kerk rekenen op 70% subsidie van het rijk en droeg ook de gemeente een steentje bij. Bovendien zorgde een nalatenschap voor een welkome aanvulling op het uiteindelijke bedrag van rond de 245.000 euro. Zo bleef er een niet onoverkomelijk bedrag over die de kerkgemeenschap zelf moest opbrengen. Als dank en aandenken aan de genoemde erfenis konden ook de muren en gewelven opnieuw worden gewit. De firma Ridderhof, die ook het orgel onder handen zou nemen, adviseerde om de bogen net een andere tint wit te geven. Dit subtiele kleurverschil is ook uitgevoerd en geeft inderdaad net iets extra's.

De uitvoering van de restauratie in 2002 liep aanvankelijk wat stroef, omdat men eerst moest onderzoeken hoe de vensters het best vervangen konden worden. Toen de oplossing was gevonden, liep de operatie echter al snel voor op het schema en was het werk binnen vier maanden af. De diensten werden zolang gehouden in de Morgensterkerk.

Het orgel onder handen

De onderhoudswerkzaamheden die net zijn afgerond, zijn niet de enige in de afgelopen eeuw geweest. In 1941 zijn de mixtuur (dat zijn meerdere pijpen op één toets die zorgen voor een meerkorige stem), en de windvoorziening gewijzigd. Van de tongwerken werden de tongen en een aantal stemkrukken veranderd. De kruk is een stemregelaar en de tong is hetgeen wat trilt in de pijp en de toon laat ontstaan.

Een volgende restauratie vond plaats in 1971, waarbij ook een koppeling werd toegevoegd. De restauratie werd uitgevoerd door firma De Koff uit Utrecht en kostte ruim fl. 90.000,-. Bij deze restauratie werd tevens een vrij pedaal toegevoegd met drie registers, zodat het orgel nu nu 22 sprekende stemmen telt. Het pedaal heeft een eigen windvoorziening. In 1982 werden onder meer balgen gerepareerd en houten pijpwerk hersteld. De voorlaatste ingreep uit 1994 bestond uit een toevoeging van een tremulant. Dit is in feite een speelhulp voor de organist, want die geeft een zwevend effect aan een orgeltoon.

Het herstel in 2002

Het orgel verkeerde al lange tijd in een dusdanige staat dat herstelwerkzaamheden nodig waren. In december 1996 ging de eerste brief de deur uit om een subsidie aan te vragen voor het grote onderhoud. Net als bij de restauratie van de kerk zouden de kosten voor 70% gesubsidieerd worden door het rijk. De gemeente had een totaalbedrag voor kerk en orgel van ongeveer 4.500 euro beschikbaar gesteld. Uiteindelijk bedroegen de kosten van het onderhoud ongeveer 75.000 euro, zodat ongeveer 20.000 euro door de kerkgemeente zelf opgebracht moest worden.

Wat is er precies voor dit bedrag gedaan? Groot is in elk geval het verschil met het orgel van voor de restauratie. De duidelijkste verandering aan het orgel is uiteraard de nieuwe kleur. Deze is niet zomaar gekozen. Het schilderwerk moest zo veel als mogelijk de originele staat van het orgel terugbrengen. Echter, de kleuren uit het bouwjaar zijn al lang niet meer zichtbaar, want sinds 1839 is het orgel meerdere malen overgeschilderd. Om die reden is door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een kleurenonderzoek verricht. Dit houdt in dat op belangrijke plekken van het orgel met loep en scalpel is gekrabd om te achterhalen welke oude kleuren nog onder de huidige te ontdekken vallen. Met behulp van een stereomicroscop worden dan verschillende verflagen blootgelegd. Door deze techniek en door te kijken naar andere Lohmanorgels is besloten tot het verven in de huidige kleur. De orgelkas en balustrade hebben een licht mahonierode kleur gekregen. In feite is deze nieuwe kleur dus eigenlijk de oude kleur! Ook is er opnieuw verguld en zijn de beelden op het orgel wit gelakt in plaats van bronsgroen.

Een tweede grote verandering is het verdwijnen van het geschilderde gordijn. Op advies van de kleurenonderzoeker is deze weggehaald. Deze geschilderde draperieën waren bij het herstel van het interieur in 1970 gereconstrueerd op basis van oude restanten die onder diverse verflagen te voorschijn waren gekomen. Vanwege de matige kwaliteit van de draperieën heeft men besloten deze weg te halen en de muur wit te schilderen.

Ook moest de woestrood gemarmerde kleur van de zuilen plaats maken voor een meer bij het orgel passende tint en ze zijn daarom opnieuw gemarmerd in een donkere kleur. Afstemming is overigens een kenmerk van de gehele restauratie van kerk en orgel. Alle kleuren, van psalmbord tot zuil, zijn met elkaar in harmonie.

Alle besproken werkzaamheden tot nu toe betreffen het zichtbare deel van het orgel. Maar vooral in het binnenwerk van het orgel zijn de reparaties uitgevoerd. De orgelbouwer de firma Flentrop uit Zaandam was hiervoor aangetrokken. Flentrop heeft eerst advies gegeven over wat er moest gebeuren en heeft dit vervolgens uitgevoerd.

Ten eerste moest de windvoorziening onder handen worden genomen. Om te voorkomen dat er tussen de windlade en de pijpen geen lek zat is de afdichting van de slepen en

slepringen gecontroleerd en waar nodig hersteld. Tevens zijn de pulpeten van het bovenwerk vernieuwd. De frontpijpen, de pijpen die voor de toeschouwer zichtbaar zijn, hebben een schoonmaakbeurt ondergaan en zijn uitgedeukt. Extra aandacht is besteed aan de Dulciaan '8, die er erg slecht aan toe was. Daarnaast is de aanspraak van de pijpen gecontroleerd. Daarbij zijn de voetopeningen van de pijpen indien nodig gecorrigeerd. Ook is de winddruk gecontroleerd en op de oorspronkelijke Lohmanwaarde gebracht. Als laatste zijn enkele beschadigde ivoren onderdelen (onder andere het toetsbeleg) van de speeltafel hersteld. Hoewel het tegenwoordig verboden is in ivoor te handelen, worden er uitzonderingen gemaakt voor restauraties en andere professionele aangelegenheden.

Na de technische opbouw heeft de stemmer ongeveer vijf weken nodig gehad om het gehele orgel te intoneren en te stemmen. Al met al is deze delicate operatie zeer geslaagd en is het orgel voor de komende decennia in optima forma.

Dispositie van het Lohmanorgel

Onder Manuaal

Prestant	8'
Open fluit	4'
Octaaf	4'
Quint	2 ² / ₃ '
Cornet	3 st
Mixtuur	4-5-st (disc)

Bourdon	16'
Holpijp	8'
Roerfluit	4'
Octaaf	2'
Mixtuur	3 st (bas)
Trompet	

Koppel 1 + 2

Pedaal

Subbas	
Octaaf	
Fagot	

Koppeling ped. 1

Boven Manuaal

Prestant	4'
Roerfluit	8' (disc)
Gamba	8' (disc)
Woudfluit	2'
Dulciaan	8' (disc)

Roerfluit	8' (bas)
Quintadeen	8'
Fluit	4'
Flageolet	1'
Dulciaan	8' (bas)
	8'

Tremulant (BW)

	16'
	8'
	16'

Literatuur en bronnen

- Bakhuizen** van den Brink, J.N. (red.), *Protestantsche kerkbouw*, Arnhem 1946.
- Bakker**, R. en H. van Ollefen, *De Nederlandsche stad- en dorpsbeschrijving*, deel VII, Rijnland, Amsterdam 1799.
- Boekzaal** der geleerde wereld, 1839 A, blz. 492-493.
- Brauckman**, A., *Uyt d'oude pampieren*, in: *Het Nieuws*, 1916-1917.
- Eck**, T. van, et al., *Het historische orgel in Nederland: 1819-1840*, Amsterdam 2001, blz. 377-379.
- Fruin**, R., *Informacie up den staet faculteyt ende gelegentheyt van de steden en dorpen (...)* MDXIV, Leiden 1866.
- De **Geschiedenis** op straat, een ontdekkingstocht langs de Zoetermeerse cultuurhistorie, Zoetermeer 2001.
- Grootveld**, R., B. Koopmans, *De Oude Kerk te Zoetermeer*, Zoetermeer 1987.
- Haslinghuis**, E.J., H. Janse, *Bouwkundige termen*, Leiden 2001.
- Heussen**, H. van, *Oudheden en gestichten van Rijnland (...)*, Leiden 1719.
- Holtkamp**, C.P.M., *Register op de parochieën, altaren en vicarieën en de bedienaars (...)*, 4e deel, Rijnlandia, Haarlem 1932.
- Knappert**, L., *Eene plattelandsgemeente anno 1582*, in: *Nederlandsch Archief voor kerkgeschiedenis* VII, 1910.
- Leeuwen**, S. van, *Batavia Illustrata (...)*, 's-Gravenhage 1685.
- De **Nederlandsche** monumenten van geschiedenis en kunst, deel VII 1e stuk, 's-Gravenhage 1944.
- Oorkondenboek** van Holland en Zeeland, Supplement door J. de Fremery, nr. 228, 's-Gravenhage 1901.
- Ozinga**, M.D., *De protestantsche kerkenbouw in Nederland van hervorming tot Franschen tijd*, Amsterdam 1929.
- Regt**, W.M.C., *De Hervormde Kerk van Zoetermeer in: Jaarboekje voor de geschiedenis en oudheidkunde van Leiden* 1916, blz. 84-93.
- Rijsbergen**, B., *Giudici's Ontwerp tot vergrooting der stad Assen*, in: *De vierde dimensie: stedenbouw in historisch perspectief*, Leiden 1993, blz. 65-80.
- Smit**, H.J., *De rekeningen der graven en gravinnen uit het Henegouwsche Huis*, in: *Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht*, derde serie nr. 54, Utrecht 1929.
- Swighem**, C.A. van, T. Brouwer en W. van Os, *Een huis voor het woord: het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900*, Zeist 1984.
- Talstra**, F., *De Orgelmakers Firma Gebroeders Lohman in: de Mixtuur*, okt. 1975, nr. 17, blz. 337-355.
- Tegenwoordige** staat der vereenigde Nederlanden, deel 6, Amsterdam 1746.
- Tuinstra**, B.F., *Van meer en moer: de ontstaansgeschiedenis van Zoetermeer (deel III)*, in: *'t Seghen Waert*, jg. 20 nr. 1, Zoetermeer 2001.

Verheul, J., De architect Jan Giudici 1746-1819: beschouwingen over enkele nog bestaande bouwwerken door Giudici ontworpen tijdens zijn verblijf van 1770-1819 als architect te Rotterdam, Rotterdam 1938, blz. 8-13.

Wiersum, E., De architect Jan Giudici, 1746-1819, in: Rotterdamsch jaarboekje 1934, blz. 29-41.

Woldendorp, J., Flitsen uit de kerkelijke geschiedenis van Zoetermeer-Zegwaart na de reformatie, in: Jaarboekje voor de geschiedenis en oudheidkunde van Leiden 1956, blz. 87-110.

Zevenhuizen, E.J.A., De bevolking van Zoetermeer in de zeventiende en achttiende eeuw: historisch onderzoek naar de demografische ontwikkeling van een Hollands veendorp, Heemskerk (eigen uitgave) 1988.

Archief van de Hervormde gemeente Zoetermeer.

Collectie van het Nederlands Architectuur Instituut (NAI).

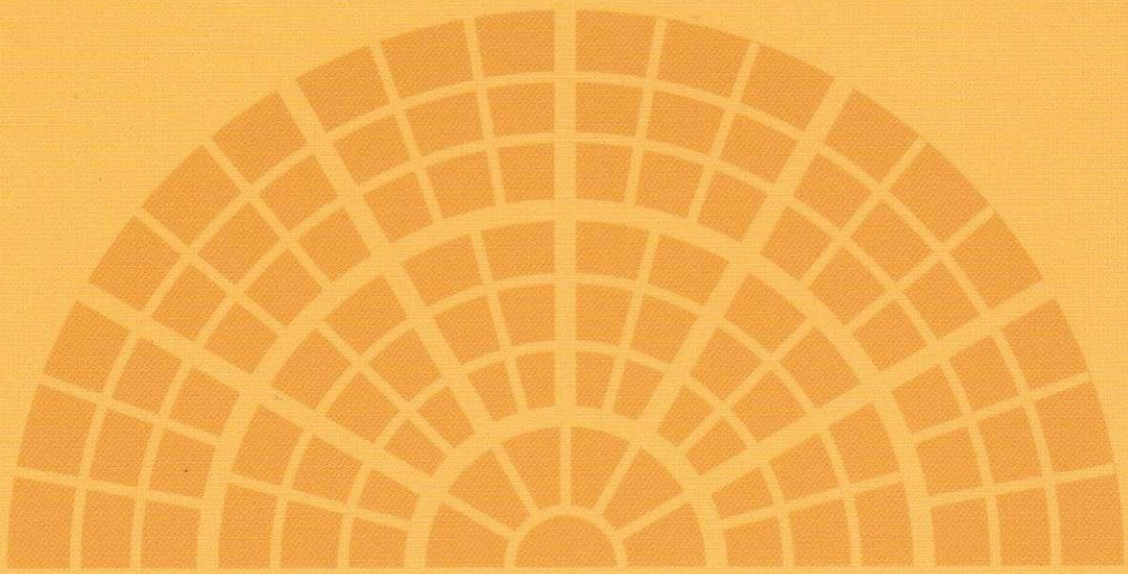
Gemeentearchief Leiden, Archieven van de kerken.

Gemeentearchief Rotterdam, fotocollectie.

Gemeentearchief Zoetermeer, Rechterlijk Archief Zoetermeer en archief Plaatselijk bestuur Zoetermeer.

Hoogheemraadschap van Rijnland, kaartenverzameling en Oud Archief.

Nationaal Archief, Archief Graven van Holland

Een uitgave van
de Gemeente Zoetermeer
en het Historisch Genootschap Oud Soetermeer